

Beyt-i Makdis'in Kible Olması ve Süresiyle İlgili Rivâyetlerin İncelenmesi

ÖMER ÖZPINAR

Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi
Hadîs Anabilim Dalı, Konya, Türkiye, oozpinar@erbakan.edu.tr

Geliş Tarihi / Received Date : 07.07.2021
Kabul Tarihi / Accepted Date : 09.12.2021
Yayın Tarihi / Published Date : 31.12.2021

Atıf/ Cite as

Özpinar, Ömer. "Beyt-i Makdis'in Kible Olması ve Süresiyle İlgili Rivâyetlerin İncelenmesi". *İstem*, 19/38 (2021): 191-216. <https://doi.org/10.31591/istem.1034909>

Öz

Her inancın dini sembolleri vardır. Bu sembollerden biri de kıbledir. Yön, cihet ve yönelmek gibi anlamları olan kible, ibadet esnasında belli bir yöne ve mekâna yönelmeyi ifade etmektedir. Özellikle İslâm dininde kible, çok daha kapsamlı bir anlam ifade eden ve inanan kimsenin aidiyetini belirleyen bir semboldür. Kible, hem birçok ibadetin tamamlayıcısı hem de bizatihi ibadet biçimidir. Bir kişinin Müslüman olmasının işaretlerinden biri kabul edilmektedir. İslâmî kaynaklarda kible olarak iki kutsal mekân ve yöne vurgu yapılmaktadır. Bunlar Mekke'deki Kâbe ve Kudüs'teki Beyt-i Makdis'dir. Her iki kiblenin de İslâm tarihinde önemli bir yeri vardır. Hz. Peygamber'in nübüvvetin ilk zamanlarında bir kiblesinin olup olmadığı tartışmalıdır. Ancak, Hz. İbrahim'den beridir süregelen geleneksel anlayışla Kâbe'ye hep saygılı davranmıştır. Bu dönemde ibadetlerini ya Kâbe'de ya da Kâbe'ye dönerek yaptığına dair bilgiler bulunmaktadır. Ancak mi'râcdâ namazın farz kılınmasından itibaren şekli tartışmalı da olsa kible olarak Beyt-i Makdis'e yönelmeye başladığı bilinmektedir. Bu durum hicretten sonra belli bir süre daha devam etmiştir. Daha sonra âyetle kible Kâbe'ye kesin olarak tahvil olmuştur. Beyt-i Makdis'in kible olmasının kaynağı, şekli, süresi ve tarihiyle ilgili farklı bilgiler ifade eden çok sayıda rivâyet bulunmaktadır. Bu makale, hadîs ve siyer kaynaklarındaki bu rivâyetleri bir bütün olarak ele alarak Beyt-i Makdis'in kible olma sürecini ve süresini incelemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Beyt-i Makdis, Kible, Kâbe, Kudüs, Mekke.

Abstract

A Study of the Narrations about the Bayt al-Maqdis' Function of the Qibla and Its Duration

Every faith has religious symbols. One of such symbols is the qibla. The qibla, meaning direction and orientation in the dictionary, as a religious term, refers to turning to a certain direction and place during worship. The qibla is a symbol that has a much more comprehensive meaning and identifies the belonging of the believer, especially in the religion of Islam. The qibla is both complementary to many worships and a form of worship on its own. Facing the qibla is considered one of the signs that one is a Muslim. In Islamic sources, two holy places and directions are emphasized as the qibla. One of them is the Kaaba in Mecca while the other is the Bayt al-Maqdis in Jerusalem. Both qiblas have an important place in the history of Islam. It is debatab-

"This article is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/). (CC BY-NC 4.0)"

le whether the Prophet had a qibla in the early days of his prophethood. However, in parallel to the traditional conception that has been going on since Abraham, the Prophet always respected the Kaaba. There are relatives that he performed his prayers in this period either in the Kaaba or by turning towards the Kaaba. However, it is known that since the prayer was prescribed obligatory in the Miraj, he turned towards the Bayt al-Maqdis as the qibla, although its form is controversial. This continued for a certain time after the migration to Medina. Afterwards, with the verse, the qibla of Islam was definitely converted to the Kaaba. There are narrations that give different information about the source, form, duration and history of the Bayt al-Maqdis being the qibla. This article aims to examine the process of the the Bayt al-Maqdis becoming the qibla and its period before and after the migration by considering these narrations in hadith and sirah sources as a whole.

Keywords: the Bayt al-Maqdis, the qibla, the Kaaba, Jerusalem, Mecca

Giriş

İslâm anlayışında önemli bir yeri olan kible kavramı, kutsallığı ve kutsalı, hayatın merkezine almak, ona göre yönünü tayin etmek ve dinin emirlerine yönelmek gibi sembolik bir değer taşımaktadır. Kutsallığın merkezi ve birleştiği yer olarak kibleye bu değeri, yine bütün kutsallığın kaynağı olan Allah Teâlâ vermiştir. İbadetlerde belli bir yere ve yöne yönelmek, hem kutsalla bütünleşmek hem de inanç birliği ve kardeşliğini sembolleştirmek gibi önemli işlevlere sahiptir. Hz. Peygamber (s)'in “Sizden biri kibleye yöneldiği zaman Rabbine yönelmiş olur”¹ buyurması da kiblenin tevhidin sembolik anlamını temsil ettiğini ortaya koymaktadır. Öte yandan kible, yönelen kişiye sosyal yönden bir aidiyet duygusu da kazandırmaktadır.

Tarih boyunca insanların inançlarına göre özellikle bedeni ibadetlerinde bir yöne ya da mekâna dönme gerekliliği her zaman var olmuştur. Neredeyse bütün dinlerde kutsal mekân ve yön inancı bulunmaktadır. Bu durum İslâm öncesi dönemde bütün inanç sistemlerinde görülmektedir.² Örneğin en eski medeniyetlerden Mayalar güneşe; Sâbiîler kuzeye; Maniheiztler Kuzey Kutbu'na, Harrânîler Güney Kutbu'na; Hindular ise güneşe ve doğuya yönelerek ibadet yapmıştır. Semavî dinlerden Yahudilik'te ibadetler doğu yönü olarak kabul edilen ve adına *mirza* denilen Kudüs'e yönelerek yapılmaktadır. Hıristiyanlar ise ibadetlerini, İsa'nın doğduğu yer olan Beytlehem doğuda olduğu için bu cihete yani doğuya yönelerek yapmaktadır.³ Dolayısıyla Yahudi ve Hıristiyan geleneğinde de kible ve ibadet esnasında kutsal kabul edilen yönlere yönelmek düşüncesi bulunmaktadır. Ancak şu kadar ki, bu yönlerin kible olması, herhangi dinî bir emirle değil bu din mensuplarının arzularına göre olmuştur.⁴ İslâmiyetin geldiği Arap toplumunda da öteden beridir kible anlayışı bulunmaktadır. Hz. İbrahim ve İsmail zamanından beri Kâbe, kutsal kabul edilen yer ve dini bir sembol olma

¹ Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî Ebû Dâvûd (öl. 275/888), *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Şuayb el-Annaût- Muhammed Kâmil Kara Balılı (Beyrût: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009), “Salât”, 22 (I, 357).

² Ahmet Güç, “Dinlerde Kible Anlayışı”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2002), 1-8.

³ Ahmet Güç, “Kible”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/365.

⁴ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî el-Mâtürîdî, *Te'vilâtu ehli's-sünne (Tefsîru'l-Mâtürîdî)*, thk. Mecdî Bâsellûm (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005), 1/582.

özelliğini devam ettirmiştir. Müşrikler gibi Hanifler olarak bilinen fetret döneminin inananları da, Kâbe'ye hürmet etmekte ve Hz. İbrahim'den tevarüs ettikleri bir takım ibadetleri burada yerine getirmeye devam etmekteydi. İslâmiyetin gelmesiyle birlikte Kâbe'nin kutsallığı ve önemi daha da artmıştır. Hz. İbrahim'in tevhid inancı Hz. Muhammed (s.a.v.) ile yeniden gündeme gelmiştir.

Kible konusunun gerek hadîs ve gerekse siyer kaynaklarında üzerinde önemle durulan ana konulardan biri olduğu görülmektedir. Bu konuyla ilgili hemen her rivâyet kaynağında ilgili rivâyetler toplanmış ve bunlara dayalı olarak serh kitaplarında konu belirginleştirilmeye çalışılmıştır.

Günümüzde de kible konusunu çeşitli yönleriyle ele alan akademik çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar kiblenin dinî anlamı, sembolik değeri, fikhî anlamı ve diğer dinlerdeki kible anlayışıyla karşılaştırılması konuları üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu çalışmalardan birisi doğrudan Mekke dönemindeki ilk kiblenin neresi olduğu meselesini ele almaktadır. Özellikle namazın farz kılınmasıyla birlikte gelişen süreç rivâyetler ışığında değerlendirilmeye çalışılmaktadır.⁵ Ayrıca bu çalışmayı eleştirmek için kaleme almış bir diğer makaleyi de burada zikretmek gerekir.⁶ Kible konusunda yapılmış müstakil bir teze ise rastlanmamaktadır. Dolayısıyla kible konusu farklı boyutlarıyla özellikle hadîs ve siyer kaynakları ekseninde daha detaylı araştırılmaya ve incelenmeye muhtaç gözükmektedir. Özellikle bu kaynaklardaki rivâyet yoğunluğu ve rivâyetlerdeki bilgilerin bütüncül bir bakışla değerlendirmesi gerekmektedir. Bu bağlamda Beyt-i Makdis'in kible olması ve ne kadar süreyle kible olarak kaldığıyla ilgili bu rivâyetlerde birbiriyle çelişir gözükken bilgilerin incelenmesi gerekmektedir. İşte bu çalışma böyle bir amacı gerçekleştirmek için yapılmıştır.

Konuyla ilgili rivâyetleri değerlendirmeye geçmeden önce, kible kavramı üzerinde durularak kavramsal bir çerçeve oluşturulmasında fayda vardır.

1. Kible Kavramı

Kelime anlamı itibariyle *kible*, yön, cihet manasına gelmektedir.⁷ Örneğin bir kimsenin kiblesinin olmadığını söylemek, onun belli bir yönü ve duruşu olmadığı anlamında kullanılmaktadır. Buradan anlaşıldığı üzere *kible*nin aslî anlamı, yönelmek ve dönmek demektir. Ancak dinî bir kavram olarak daha çok namazla birlikte kullanılmakta ve namaz kılarken dönülen yön, taraf anlamına gelmektedir.⁸ Dolayısıyla İslam'da *kible*, dinî bir kavram olarak Müslümanların namazda yönelmeleri gereken istikamet olması itibariyle Kâbe ile bütünleşmiş ve eş manalı bir hale gelmiştir. Bu sebeple *kible*, aynı zamanda Mekke'deki *Kâbe*'yi de

⁵ Yavuz Ünal, "Hadis Verilerine Göre Hz. Peygamber'in İlk Kiblesi: Beyt-İ Makdis", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/12-13 (2001), 189-211.

⁶ İsrail Balcı, "İslâm'ın İlk Kiblesinin el-Mescidü'l-Aksâ Olduğu İddialarının Kritiği ve Kible Değişikliğinin Tarihsel Arka Planı", *İslam Araştırmaları Dergisi* 28 (01 Eylül 2012), 85-116.

⁷ Cemâlüddîn Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrût: Dâru Sâdir, 1414), 11/544-545.

⁸ Hüseyin b. Muhammed er-Râğib el-İsfehânî, *el-Müfredât fi ğaribi'l-Kur'ân* (İstanbul: Dâru Kahramân, 1986), 592.

ifade etmektedir.⁹

Kibleye yönelmek, sadece namazla ilgili olmayıp Kur'ân okumaktan dua etmeye, cenazenin kabre konulmasından kurban kesmeye kadar pek çok durumda dikkate alınan bir ibadet tamamlayıcısı ya da bizzat ibadettir. Yine hadîslerde 'kibleye yönelmek', Müslümanlık göstergelerinden biri olarak zikredilmektedir.¹⁰ Hz. Peygamber, namaz kılan kimsenin durumunu anlattığı bir hadîsinde, "Rabbi, onunla kiblesinin arasındadır"¹¹ buyurmaktadır. Buna göre kibleye yönelmek, Allah'a yönelmek demektir. Akâid kitaplarında kullanılan *Ehli kible* tabiri, *Müslüman* ve *mü'min* olmakla eş manalı olarak kullanılmakta ve 'günahkâr olsa bile ehli-i kiblenin tekfiri câiz görülmemektedir.'¹² Dolayısıyla, dini hayatımızın hemen her alanında ve ibadetlerimizde öncelendiğimiz ve yöneldiğimiz kible, dini hayatımızda inançtan ibadet alanına kadar önemli bir yere sahiptir. Ancak kiblenin asıl önemi ve dindeki yeri namaz ibadetiyle birlikte ortaya çıkmaktadır. Zira namazın kabul olunması için gereken şartlarından biri, kibleye yönelmektir. Bu sebeple kible denildiğinde ilk akla gelen ibadet namaz olmaktadır. Nitekim Allah Teâlâ, namaz kılarken Mescid-i Harâm'a yönelmeyi *şatır* (*yön, taraf*) kelimesiyle şöyle emretmektedir:

"Artık yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir. (Ey müslümanlar) Siz de nerede olursanız olun, (namazda) yüzlerinizi o tarafa çevirin."¹³

Buradan hareketle kiblenin İslâm'daki başlangıcının, namazın farz kılınmasıyla birlikte ele alınıp değerlendirilmesi gerekmektedir. Ancak namazın farz kılınmasından önce Hz. Peygamber'in kibleyle ilgili tutum ve tavrının ne olduğu da bazı rivâyetlerde kısmen ele alınmaktadır.

2. İlk Kiblenin Neresi Olduğuyla İlgili Rivâyetler

İslâm'dan önce Arap toplumunda Kudüs'teki Beyt-i Makdis ve Hz. İbrahim'den itibaren tevarüs ettikleri inançla Mekke'deki Kâbe kutsal iki mekân olarak öne çıkmaktadır.¹⁴ Bu iki yön ya da mâbed, bütün aksi tutumlara rağmen hala tek Allah inancının sembolü olarak görülen mekânlardı. Nitekim müşrik Araplar, Kâbe'yi *beyt* yani *Allah'ın evi* olarak görmekteydiler.¹⁵ Bu durum sadece Mekke halkı için değil civardaki bütün Arap unsurlar için geçerli bir durumdur. İslâm geldikten sonra bu iki mekânın kutsallığını kabul etmiş ve pekiştirmiştir.¹⁶ Hadîslerde de bu iki mekâna işaret edilerek önce Mescid-i Harâm'ın ikinci olarak da Mescid-i Aksâ'nın yeryüzünde ibadet yerleri olarak belirlendiği ifade

⁹ Güç, "Kible", 25/364.

¹⁰ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî. *el-Câmi'u's-sahîh*. 6 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992, "Salât", 28.

¹¹ Buhârî, "Salât", 39.

¹² Ebu'l-Hasen Sadruddîn Ali b. Ali b. Muhammed el-Hanefî ed-Dimaşkî İbn Ebi'l-İz, *Şerhu'l-Akâidet't-Tahâviyye*, thk. Şuayb el-Arnaût, Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1997), 2/426427.

¹³ Bakara 2/144.

¹⁴ Güç, "Dinlerde Kible Anlayışı", 9.

¹⁵ Kureyş 106/3.

¹⁶ Bk. Âli İmrân 3/96; el-İsrâ 17/1; Kureyş 106/3.

edilmektedir.¹⁷ Nitekim Hz. Peygamber'in isrâ hâdisesinde Mescid-i Harâm'dan Beyt-i Makdis'e götürülmesi bu iki kible mahallinin onun şahsında birleştirilmesi olarak yorumlanmıştır.¹⁸

İslâmî kaynaklarda Mekke döneminin ilk zamanlarında Hz. Peygamber'in bir kiblesinin olup olmadığı tartışmalıdır. Hz. Peygamber'in ilk kiblesinin Kudüs'teki Beyt-i Makdis mi yoksa Mekke'deki Kâbe mi olduğu hususunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bu farklı görüşlerin ortaya çıkmasına hadîs ve siyer kaynaklarında Hz. Peygamber'in hicretten önce Mekke'deyken nereyi kible edindiğiyle ilgili açık bir bilginin bulunmaması sebep olmaktadır. Buna ilave olarak bir de bu konudaki bazı rivâyetlerin farklı ve hatta çelişkili bilgiler içermesi eklenebilir. Bu konuyu ele alan bazı araştırmalarda, Hz. Peygamber'in Mekke döneminde kible olarak nereye yöneldiği hususunda bir belirsizlik bulunduğu ifade edilmektedir.¹⁹ Bazı çalışmalarda ise konuya bir açıklık getirmeye çalışılmakta, ancak ilgili rivâyetlerden hareketle kesin bir çözüm ortaya konulamamaktadır. Bu çalışmalarda daha çok namazın farz kılınmasından sonraki süreçte Beyt-i Makdis'in kible olması ele alınmaktadır.²⁰ Bazı çalışmalarda ise peygamberliğin ilk yıllarında Kâbe'nin ilk kible olduğu değerlendirilmektedir.²¹ Ancak bu çalışmalarda namazın farz kılınmasına milat olan isrâ ve mi'râc olayının açıklanmasında hadîs rivâyetlerine aykırı bazı şâz olan siyer rivâyetlerine göre bir kanaat oluşturulduğu görülmektedir.²²

Konuyla ilgili hadîs ve siyer rivâyetlerine bakıldığında Mekke dönemindeki kible meselesinin namazın farz kılınmasından önce ve sonra olmak üzere iki döneme ayrılarak ele alınması gerektiği anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber'in Mekke'deyken namazın farz kılınmasından önceki kiblesinin neresi olduğuyla ilgili rivâyetler, hadîs kaynaklarından daha çok siyer kaynaklarında bulunmaktadır.

¹⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "Enbiyâ", 10; Ebu'l Huseyn Müslim b. Haccâc, *el-Müsnedü's-sahîhi'l-muhtasar bi nakli'l-adl ani'l-adli ilâ Rasûlillah sallallahu aleyhi ve sellem*, ed. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrût: Dâru İhyâ'î't-Turâsî'l-'Arabî, ts.), "Mesâcid", 1.

¹⁸ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf es-Sâlihî, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fî sîreti Hayri'l-İbâd*, thk. Âdil Ahmed Abdülmecûd-Ali Muavvid (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1414/1993), 3/18.

¹⁹ Ahmet Özel, "İslâm'da Kible", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/366.

²⁰ Ünal, "Hadis Verilerine Göre Hz. Peygamber'in İlk Kiblesi"; Güç, "Dinlerde Kible Anlayışı", 11; Yakup Bıykoğlu, "İslâm Öncesi Dinî-Kültürel Olguların Kiblenin Tahvili Hususuna Yansımaları ve Kible Ayetlerinin Sosyal-İçtimai Boyutu", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 6/1 (2020), 94.

²¹ Balcı, "İslâm'ın İlk Kiblesinin el-Mescidü'l-Aksâ Olduğu İddialarının Kritiği ve Kible Değişikliğinin Tarihsel Arka Planı"; Bıykoğlu, "İslâm Öncesi Dinî-Kültürel Olguların Kiblenin Tahvili Hususuna Yansımaları ve Kible Ayetlerinin Sosyal-İçtimai Boyutu", 77.

²² Balcı, "İslâm'ın İlk Kiblesinin el-Mescidü'l-Aksâ Olduğu İddialarının Kritiği ve Kible Değişikliğinin Tarihsel Arka Planı", 89-95. Araştırmacı burada Abdurrezzâk'ı da kaynak göstererek 'namazın mi'râcda değil isrâda farz kılındığı' görüşünü işlemektedir. Ancak Abdurrezzâk'taki 'namazın isrâ gecesi farz kılındığına' dair rivâyetler, diğer hadîs kaynaklarındaki rivâyetlerle aynı minvalde ele alınmaktadır. Dolayısıyla Abdurrezzâk'taki bu rivâyetlerden 'isrâ gecesi' denilip mi'râc denilmemesinden hareketle 'bu iki olayın ayrı zamanlarda olduğu' fikrini çıkartmak doğru gözükmemektedir. Bk. Ebü Bekr Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî Abdurrezzâk, *el-Musannef*, thk. Habiburrahmân el-A'zamî (Beyrût: el-Meclisü'l-İlmî, 1390/1970), 1/452-454.

Dolayısıyla konu siyer rivâyetlerine göre ele alınıp açıklanmak durumundadır. Bu kaynaklarda Hz. Peygamber'in ve ashâbının namazın farz kılınmasından önceki dönemde hem Kâbe'nin yanında hem Kâbe'ye yönelerek hem de Mekke dışındaki vadilerde ibadet ettiklerine dair rivâyetler bulunmaktadır.²³ Örneğin İbn İshâk (ö. 151/768), daha Hz. Hatice ve Ali'den başka iman eden bir kimsenin bulunmadığı nübüvvetin ilk zamanında Hz. Peygamber'in, bu ikisiyle birlikte Kâbe'ye doğru yönelerek namaz kıldıklarını nakletmektedir.²⁴ Yine Hz. Peygamber'in Kâbe'de Makâm-ı İbrahim'de secdedeyken üzerine işkembe bırakıldığına; sonrasında Hz. Peygamber'in Kâbe'ye yönelerek dua yaptığına²⁵ ve İbn Mes'ûd'un, Hz. Ömer'in Müslüman olmasıyla Kâbe'de açıktan namaz kılmaya başladıklarına dair sözleri de bu bağlamda bilgiler sunan haberlerdir.²⁶ Hz. Peygamber'in üzerindeki işkembe temizleyen kızı Fatıma'nın henüz yaşının küçük olmasından ve Hz. Ömer'in nübüvvetin altıncı yılında (616 m.) erkeklerden kırkinci Müslüman olduğu bilgisinden²⁷ hareketle, bu haberlerin namazın farz kılınmasından önceki uygulamayla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Kâbe'nin Hz. İbrahim'den itibaren Araplar arasındaki saygınlığı ve kıymeti²⁸ düşünülduğünde bu durum tabii karşılanmalıdır. Nitekim İslamiyet'in zuhurundan önce Hanifler de Kâbe'ye saygı göstermekte ve ona doğru yönelerek bir çeşit namaz kılmaktaydılar.²⁹ Ancak buradaki namazı, daha sonraki süreçte farz kılınan namazın bazı rukünlerini içermekle birlikte bir tür saygı ifade etme biçimi olarak da düşünmek mümkündür. Nitekim önceki peygamberlerde olduğu gibi Arapların takip ettiği Hz. İbrahim'in dini yaşayışından kalan bazı uygulamaların devam ettiği bilinmektedir.³⁰ Kaldı ki Kâbe, yeryüzündeki inşa edilen ilk mâbed ve dolayısıyla ilk kible olma özelliğine de sahiptir. Bu özelliğinden dolayı sadece câhiliyye Arapları tarafından değil, Hz. İbrahim'den sonra gelen pek çok peygamberin kiblesi olduğu ve İsrailoğullarına gelen peygamberlerin de Kâbe'ye hürmet edip yöneldiklerine dair bilgiler bulunmaktadır.³¹ Bu sebeple Kâbe, Araplar tarafından atalarının adına nispetle *Kıbletü İbrâhim* ve *İsmâil* olarak tanınmakta ve isimlendirilmektedir.³² Bu delillerden yola çıkan bazı âlimlere göre Hz. Peygamber'in nübüvvetinin başından namazın farz kılındığı zamana kadar

²³ Ali Yüksek, "Namaz İbadetinin Tarihi Süreci", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7/2 (01 Nisan 2018), 119.

²⁴ Muhammed İbn İshâk, *Sîretü İbn İshâk (Kitâbu's-siyer ve'l-meğâzi)*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1398/1978), 138.

²⁵ İbn İshâk, *es-Sîre*, 211. Ayrıca bkz. Buhârî, "Vudû", 74.

²⁶ İbn İshâk, *es-Sîre*, 185.

²⁷ Mustafa Fayda, "Ömer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/44.

²⁸ Özel, "İslâm'da Kible", 25/366.

²⁹ Özel, "İslâm'da Kible", 25/366.

³⁰ M. Kâmil Yaşaroğlu, "Namaz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/350.

³¹ Güç, "Dinlerde Kible Anlayışı", 3.

³² Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Dâru'l-Fikr, 1407/1986), 2/240.

Kâbe'ye yönelmesi bu mirasın devamı ve içinde doğduğu toplumun öteden beri süregelen uygulaması olmaktadır.³³ Dolayısıyla buradaki asıl mesele, namazın farz kılınmasından önce Kâbe'nin kible olmasını gerektirecek, yani kutsal bir mekâna yönelmeyi dinen zaruri kılan bir ibadetin ya da durumun olup olmamasıdır. Örneğin farz kılınmadan önce Hz. Peygamber'in bildiğimiz manada bir namaz kılıp kılmadığı bile kaynaklarda açık değildir. Bazı âlimler, bu dönemde sabah ve akşam olmak üzere günde iki vakit namaz olduğu; bazıları da Hz. Peygamber'in sadece gece namazı kıldığı kanaatindedirler.³⁴ Yine bu süreçte Kâbe'den uzakta ve Mekke dışında Hz. Peygamber'in kible uygulamasının nasıl olduğu hakkında bir bilgiye rastlanmamaktadır.

Hadîs ve çoğu siyer kaynaklarında namazın farz kılınmasının isrâ hâdisindeki mi'râc gecesinde gerçekleştiği doğru ve kesin bilgi olarak kabul edilmektedir.³⁵ Hatta mi'râcdan sonraki günün öğle vaktinde Cebrâil gelerek Hz. Peygamber'e beş vakit namazı nasıl kılacağını öğretmiştir.³⁶ Bu husustaki ihtilaf, isrâ ve mi'râcın sayısı, mekânı, keyfiyeti ve tarihiyle ilgilidir.³⁷ Dolayısıyla namazın tam olarak hangi tarihte farz kılındığı hususunda, mi'râcın tarihine bağlı olarak oldukça farklı görüşler bulunmaktadır.³⁸ Bu durum, çalışmanın konusu olan Beyt-i Makdis'in ne kadar süreyle kible olarak kaldığı hususunu da yakından ilgilendirmektedir. Zira beş vakit namazın farz kılınmasıyla birlikte kible konusunda farklı bir uygulamanın ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple Hz. Peygamber'in Mekke dönemindeki kiblesiyle ilgili bilgiler, daha çok namazın farz kılınmasından sonraki süreçle ilgili gelen rivâyetlerden elde edilmektedir. Ancak belirtmek gerekirse hadîs ve siyer kaynaklarındaki bu rivâyetlerde açık ve net bir kible bilgisi bulunmamaktadır.³⁹ Zaten ihtilaf da farklı rivâyetler üzerine yapılan yorumlardan kaynaklanmaktadır. Nitekim İbn Hacer (ö. 852/1449), bu konuda şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır: "Âlimler Hz. Peygamber (s)'in Mekke'de iken kible olarak hangi tarafa yöneldiği konusunda ihtilaf etmişlerdir. İbn Abbâs gibi bazıları onun Beyt-i Makdis'e doğru namaz kıldığını ama Kâbe'yi de arkasına almadığını; onu Beyt-i Makdis ile arasına aldığını söylemişlerdir. Başka âlimler ise Hz. Peygamber'in mutlak olarak Beyt-i Makdis'e doğru namaz kıldığını

³³ Güç, "Dinlerde Kible Anlayışı", 10.

³⁴ Görüşler ve değerlendirme için bk. Ebu'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî-Muhibbuddîn el-Hatîb (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1379), 1/465; Sâlihî, *Sübülü'l-hüdâ*, 3/65.

³⁵ Buhârî, "Salât", 1; "Bed'ü'l-halk", 6; Müslim, "İmân", 259. Ayrıca bk. Ebû Bekr Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî Abdurrezzâk, *el-Musannef*, thk. Habîburrahmân el-A'zamî (Beyrût: el-Meclisü'l-İlmî, 1390/1970), 1/452-453.

³⁶ Bu konudaki hadîs ve siyer kaynaklarındaki çok sayıdaki rivâyetin toplu değerlendirmesi için bk. Sâlihî, *Sübülü'l-hüdâ*, 3/177-180.

³⁷ Sâlihî, *Sübülü'l-hüdâ*, 3/67-71.

³⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/460; Ebu'l-Feth Fethuddîn Muhammed b. Muhammed el-Ya'merî İbn Seyyidünnâs, *Uyûnü'l-eser fî fûnü'l-meğâzi ve's-şemâil ve's-siyer*, thk. İbrâhîm Muhammed Ramadân (Beyrût: Dâru'l-Kalem, 1414/1993), 1/171-172.

³⁹ Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed Bedruddîn el-Aynî (öl. 855/1451), *Umdetu'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), 1/240. Rivâyetler ve değerlendirmesi için bkz. Ünal, "Hadis Verilerine Göre Hz. Peygamber'in İlk Kiblesi" 189-211.

kanaatindedir. Bir başka grup âlim ise Hz. Peygamber'in Kâbe'ye yönelerek namaz kıldığını; Medine'ye gittiğinde Beyt-i Makdis'e yöneldiğini söylemiştir. Ancak bu (üçüncüsü) zayıf bir görüştür; zira bunun kabul edilmesi halinde (kıblenin yönü konusunda) iki kere nesh olduğu iddia edilmiş olur. Dolayısıyla (bu üç görüşten) birinci görüş daha doğrudur. Çünkü diğer iki görüşü de telif (cem') etmektedir.⁴⁰ İbn Hacer'in zayıf diyerek eleştirdiği üçüncü görüş, İbn Abdilber (ö. 463/1071)⁴¹ ve bazı müfessirler tarafından savunulmaktadır. Hatta Sa'lebî bunun müfessirlerinin çoğunun görüşü olduğunu söylemektedir.⁴²

Aynı şekilde doğrudan bu konuyu ele alan güncel çalışmaların bazılarında namazın farz kılınmasından önce kıblenin neresi olduğu konusu net olarak açıklanmamakta,⁴³ bazısında ise Kâbe olduğu⁴⁴ tespit edilmektedir. Ancak beş vakit namazın farz kılınmasından sonra kıblenin Beyt-i Makdis olduğu hususunda, gerek klasik gerekse güncel çalışmalarda az bir istisna ile âlimlerin geneli görüş birliği halindedir. Nitekim İbn Hacer'in yukarıdaki ifadelerinden, 'namazın farz kılınmasıyla beraber Mekke'deki kıblenin Beyt-i Makdis olduğunu, ancak Hz. Peygamber'in Kâbe'yi araya alarak ikisine de yöneldiğini' kabul ettiği anlaşılmaktadır. Buhârî şerhinin bir başka yerinde o, daha açık bir şekilde Hz. Peygamber'in Mekke'deyken Beyt-i Makdis'e yöneldiğini ve hicret ettiğinde de buna devam etmesinin emredildiğini söylemektedir.⁴⁵ Hadîs kaynaklarında da daha çok bu görüş; yani namazın farz kılınmasından sonra kible olarak Beyt-i Makdis'in belirlendiği kabul görmektedir. Örneğin Buhârî, bâb başlığı olarak "*Allah imanınızı asla zayıf edecek değildir*"⁴⁶ âyetini zikrettikten sonra "Yani Kâbe'nin yanındaki namazlarınızı"⁴⁷ diye bir açıklama getirmektedir. İbn Hacer, bunu 'Allah, siz Mekke'de Kâbe'nin yanındayken Beyt-i Makdis'e yönelerek kıldığınız namazlarınızı kabul ederken, ondan uzakta Medine'deyken Beyt-i Makdis'e doğru kıldığınız namazları haydi haydi zayıf etmez' şeklinde anlamaktadır.⁴⁸ Buna göre Buhârî'nin, Mekke'deyken kıblenin Beyt-i Makdis olduğunu zımnen ifade etmiş olduğu söylenebilir.

Bu çıkarımı destekleyecek başka rivâyetler de bulunmaktadır. Bunlardan biri, hicretten önce Medine'deki Müslümanların Beyt-i Makdis'i kible edinerek namaz kıldıkları bilgisidir.⁴⁹ Bu bilgiyi de destekler nitelikteki bir diğer önemli

⁴⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/96.

⁴¹ Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed İbn Abdilber, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'âni ve'l-esânîd*, thk. Mustafa b. Ahmed el-'Ulvi - Muhammed Abdulkadir el-Bekrî (Mağrib: Vizâretü 'Umûmi'l-Evkâf ve's-Suûni'l-İslâmiyye, 1387), 8/50, 55.

⁴² Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ebû Muhammed b. Aşûr - Nazîr es-Sâ'îdî (Beyrût: Dâru İhyâit-Turâsi'l-Arabî, 1422/2002), 2/10.

⁴³ Ünal, "Hadis Verilerine Göre Hz.Peygamber'in İlk Kiblesi", 189-200.

⁴⁴ Balcı, "İslâm'ın İlk Kiblesinin el-Mescidü'l-Aksâ Olduğu İddialarının Kritiği ve Kible Değişikliğinin Tarihsel Arka Planı", 95.

⁴⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/502.

⁴⁶ el-Bakara 2/143.

⁴⁷ Buhârî, "İmân" 30.

⁴⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/96.

⁴⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/502.

rivâyet de Ka'b b. Mâlik'in (ö. 50/670) anlattığı Berâ b. Ma'rûr (ö. 622) olayıdır. Ka'b, aralarında Berâ'nın da bulunduğu yetmiş beş kadar Müslümanla birlikte, nübüvvetin on üçüncü yılında (622) İkinci Akabe buluşması için Medine'den yola çıktıklarını⁵⁰ anlatmaktadır. Berâ b. Ma'rûr yolda namaz kılarken Kâbe'yi arkasına almamak için Kudüs'e yönelmek istememiş ve namazlarında kible olarak hep Kâbe'ye yönelmiştir. Her ne kadar diğer Müslümanlar 'Hz. Peygamber'in Kudüs'e doğru namaz kıldığını ve kendilerine de böyle emrettiğini; dolayısıyla ona muhalefet etmelerinin doğru olmayacağını' söyleseler de Berâ, bu kararında ısrarlı davranmış ve diğerleri Kudüs'e (Beyt-i Makdis) doğru kılarken o Kâbe'ye yönelerek namazlarını kılmaya devam etmiştir. Mekke'ye vardıklarında Berâ, kible konusundaki kararının doğru olup olmadığını Rasûlullâh'a gidip sormak istemiş ve Ka'b'la birlikte huzuruna gitmişlerdir. Ona namazlarda Kâbe'yi arkasını almak istemediğinden yolda kible konusunda arkadaşlarıyla görüş ayrılığı yaşadığını anlatarak bu husustaki görüşünü sormuştur. Hz. Peygamber de ona: "Sen zaten bir kible (Beyt-i Makdis) üzere idin. Keşke onda kalmaya sabretseydin (devam etseydin)" demiştir.⁵¹ Ka'b, bundan sonra Berâ'nın 'Rasûlullâh'ın kiblesine döndüğünü' ve kendileriyle birlikte Beyt-i Makdis'e doğru namaz kıldığını ama ailesinin, onu, ölünceye kadar hala Kâbe'ye doğru namaz kılmaya devam ettiğini zannettiklerini nakletmektedir.⁵² Yine başka bir rivâyette İbn Abbâs'ın buradaki olayı kastederek 'Kâbe'ye yönelerek ilk namaz kılanın ve kabirde Kâbe'ye doğru dönük olarak defnedilmesini vasiyet eden kimenin Berâ b. Ma'rûr ve kardeşi Bişr olduğunu' söylediği nakledilmektedir.⁵³ Bu rivâyet de namazın farz kılınmasından itibaren kiblenin Beyt-i Makdis olduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır.⁵⁴ Zira Berâ b. Ma'rûr, Hz. Peygamber'in Medine'ye gelmesinden bir ay önce vefat ettiğinden kiblenin Kâbe'ye tahvil için on yedi ay gibi bir süre beklemek gerekecektir. Nitekim İbn Huzeyme (ö. 311/924) Berâ b. Ma'rûr'la ilgili rivâyeti muhtasar şekilde naklettiği bâbin adını; *Hz. Peygamber'in Medine'ye Hicretinden Önce Namazın Beyt-i'l-Makdis'e Doğru*

⁵⁰ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Mustafâ es-Sakâ vd. (Mısır: Şirketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1375/1955), 1/439; Ebû Abdullah Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. İhsân Abbâs (Beyrût: Dâru Sâdir, 1968), 1/222; Ahmet Önkâl, "Akabe Biatları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/2/211.

⁵¹ Burada Hz. Peygamber'in Berâ'ya kiblenin Beyt-i Makdis olduğunu kesin bir şekilde ifade ettiği ortada iken, konuyla ilgili bir araştırmada "Rasûlullâh, onların bu konuda serbest olduklarına, isteyen Beyt-i Makdis tarafını tercih edebileceğine işaret eder tarzda sözler söylemişti" şeklindeki tespit doğru olmamaktadır. Güç, "Dinlerde Kible Anlayışı", 10.

⁵² İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/439-440; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (ö. 241/855), *Müsnedü'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaût - Âdil Müşid ve Diğerleri (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 25/89-97 (No: 15798); Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk el-Mekkî el-Fâkihî (ö. 278/891-92?), *Ahbâru Mekke fi kadimi'd-dehr ve hadîsîh*, thk. Abdülmelik Abdullâh Dehîş (Beyrût, 1414/1993), 4/215; Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, thk. Hamdî b. Abdulmecid es-Selefi (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1415/1994), 19/87 (No. 174).

⁵³ Ebu'l-Huseyn Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî Mâverdi, *el-Hâvi'l-kebir ve hüve şerhu Muhtasari'l-Müzenî*. (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1999), 2/69.

⁵⁴ İbn Seyyidünnâs, *Uyûnü'l-eser*, 1/190.

*Olduğu Bâb. Zira O Zaman Kible Beytü'l-Makdis İdi, Kâbe Değildi*⁵⁵ şeklinde koymaktadır. Taberî de, Katâde'den gelen bir rivâyette Hz. Peygamber'in Mekke'deyken hicretten önce Beyt-i Makdis'e doğru namaz kıldığını, Medine'ye gedikten sonra da on altı ay bu şekilde devam ettiğini nakletmektedir.⁵⁶ Aynı şekilde Taberî'nin (ö. 310/923) İbn Cüreyc'in (ö. 150/767) sözü olarak naklettiği bir rivâyette, 'Hz. Peygamber'in ilk önceleri Kâbe'ye doğru namaz kıldığını, sonra o daha Mekke'deyken kiblenin Beyt-i Makdis'e çevrildiği' bildirilmektedir.⁵⁷ Burada örnek olarak sunulan hadîs ve siyer kaynaklarındaki bu rivâyetler ve bilgiler, Hz. Peygamber'in namazın farz kılınmasından itibaren Beyt-i Makdis'i kible edindiğini göstermektedir. Dahası Medine'deki Müslümanlara da böyle emrettiğini göstermektedir. Nitekim Hz. Peygamber Medine'ye gelmeden önce buradaki Müslümanlar Kudüs'e yönelerek namaz kılıyordu.⁵⁸

Buna göre bu konudaki rivâyetlerin bütünü göz önüne alındığında 'Hz. Peygamber, Hz. İbrahim'den beri Mekke'deki uygulamaya tâbi olarak başlangıçta ibadetlerini Kâbe'de ya da Kâbe'ye yönelerek yapıyordu; sonra namazın mi'râcda farz kılınmasıyla⁵⁹ kible Beyt-i Makdis olarak belirlendi; Medine'ye gittikten bir müddet sonra da Kâbe'ye tahvîl oldu' şeklinde düşünmek daha isabetli gözükmektedir.⁶⁰ Böylece İbn Abbâs'ın Hz. Peygamber'in namazda Kâbe'yi, Beyt-i Makdis ile arasına aldığına dair rivâyetini⁶¹ de namazın farz kılınmasından hicrete kadarki uygulaması olarak anlamak gerekmektedir. Buna göre Hz. Peygamber, kiblenin Beyt-i Makdis olarak belirlendiğinde de Kâbe'ye hürmete devam etmiş ve Mekke'den ayrılıncaya kadar Kureyş'e Beyt-i Makdis'e yöneldiğini açık etmemiş olmaktadır.⁶² Ancak Medine'ye geldiğinde Kâbe'yi araya alma durumu coğrafik açıdan mümkün olmadığından bütünüyle Kudüs'e yönelmiştir.⁶³ Zaten Medine'deki Müslümanlar, Hz. Peygamber'in emriyle Beyt-i Makdis'e yöneliyorlardı. Bu sebeple Mescid-i Nebî'nin ilk inşasındaki kible yönü, herhangi bir ihtilafa ya da arayışa girmeden doğrudan Kudüs'e doğru yapılmıştır.

⁵⁵ Ebû Bekr Muhammed b. İshâk İbn Huzeyme (ö. 311/924), *Sahîhu İbn Huzeyme.*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî (Beyrût: el-Mektebül-İslâmî, 1400/1980), 1/222.

⁵⁶ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000), 2/529 (No: 1837).

⁵⁷ Zeynuddîn Abdurrahmân b. Ahmed el-Hanbelî İbn Receb, *Fethu'l-Bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Mahmûd b. Şa'bân vd. (Medîne: Mektebetü'l-Ğurabâi'l-Eseriyye, 1417/1996), 1/183; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/502.

⁵⁸ Hüseyin Algül, "Mescid-i Kubâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/279.

⁵⁹ Abdülkadir Şener, "Abdest", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/69.

⁶⁰ Buna göre ifade etmek gerekirse Diyanet İslam Ansiklopedisi'deki "Hz. Peygamber'in mi'râc yolculuğuna çıkmadan önce müslümanların kiblesi olan Mescid-i Aksâ'ya getirildiği.." şeklindeki ifadenin izahı müşkül gözükmektedir. Bkz. Nebi Bozkurt, "Mescid-i Aksâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/268.

⁶¹ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/439-440; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 1/243.

⁶² İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/440 (Muhakkıkın 2. dipnotu).

⁶³ Krş. Ünal, "Hadis Verilerine Göre Hz. Peygamber'in İlk Kiblesi", 206; Balcı, "İslâm'ın İlk Kiblesinin el-Mescidü'l-Aksâ Olduğu İddialarının Kritiği ve Kible Değişikliğinin Tarihsel Arka Planı", 102.

3. Beyt-i Makdis'in Kible Olmasının Kaynağı

Burada Beyt-i Makdis'in kible olarak tayininin vahiyle mi yoksa Hz. Peygamber'in içtihadıyla mı olduğu meselesinin de ihtilafli bir konu olduğuna işaret etmek gerekmektedir. Bu mesele, başta hangi tür neshin cereyan ettiğinden vahiy çeşitlerine kadar birçok tartışmayı bünyesinde taşımaktadır. Taberî (ö. 310/922), Beyt-i Makdis'in kible olarak belirlenmesinin kaynağı konusunda 'Hz. Peygamber'in seçimiyle ve Allah emriyle' olmak üzere iki görüşün bulunduğunu belirtmektedir.⁶⁴ Kurtubî (ö. 671/1273) de bu konuda âlimlerin 'Hz. Peygamber'in içtihadıyla, tercihiyle ve vahiyle olduğu' şeklinde üç görüş açıkladığını söylemektedir.⁶⁵ Bunlardan ilk ikisini bir bütün olarak değerlendirmek mümkün olacağından, bu konudaki ihtilafı Taberî'nin ortaya koyduğu şekilde iki grupta toplamak mümkündür.

3.1. Beyt-i Makdis'in Sünnetle Kible Olması

Namazın farz kılınmasıyla birlikte kiblenin Beyt-i Makdis olarak belirlenmesinin Hz. Peygamber'in görüşü ve içtihadıyla gerçekleştiğine dair fikrin mukad-dem sahipleri olarak Ebu'l-Âliye (ö. 90/709), İkrime (ö. 105/723), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) ve er-Rebî b. Enes (ö. 139/758)'in isimleri öne çıkmaktadır.⁶⁶ Bu tercihiyle Hz. Peygamber, ya Ehl-i Kitâb'ın gönlünü kazanmak ya da Arapların kendisine tâbi olup olmadıklarını sınamak istemiştir.⁶⁷ Daha sonraları bu görüşün Şâfiî âlimlerin ve Kâdî İyâz (ö. 544/1149) gibi Malikîlerin genel görüşü haline geldiği anlaşılmaktadır.⁶⁸ Dolayısıyla bu âlimlere göre kiblenin Beyt-i Makdis olarak belirlenmesi sünnetle olmuş olmaktadır.

Ayrıca Beyt-i Makdis'in kible olarak belirlenmesinin Hz. Peygamber'in içtihadıyla olduğunu iddia edenlerden bazı çağdaş araştırmacılar, aksi kabul edildiği takdirde geriye Kur'ân dışı bir vahiyle belirlenmesi kalacağını, bunun ise kabul edilemeyeceğini söylemektedirler. Zira bu kimseler ya böyle bir vahiy türünün varlığını kabul etmemekteler ya da Kudüs'ün kible olmasının Kur'ân dışı vahiyle belirlenmesi durumunda, "Yüce Allah'ın geçici bir süreliğine karar verdiği, ardından da bu kararını değiştirdiği gibi bir sonuç ortaya çıkacağını"⁶⁹ da kabul edilmiş olacağını ileri sürmektedirler. Dolayısıyla Allah'ın, önce verdiği ka-

⁶⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3/137-138.

⁶⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Şemsüddîn el-Kurtubî, *el-Câmiu' li ahkâmî'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdüni, İbrahim Atfeys (Kâhire: Dâru'l-Kutubi'l-Misriyye, 1384/1964), 1/150.

⁶⁶ Taberî, bu konuyla ilgili bir başlık oluşturarak ilgili kişileri ve görüşlerini nakletmektedir. Bk Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3/138.

⁶⁷ Ebu'l-Huseyn Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî Mâverdî, *Tefsîru'l-Mâverdî (en-Nuket ve'l-u'yûn)*, thk. Es-Seyyid b. Abdulkasûd b. Abdurrahîm (Beyrût: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, ts.), 1/198; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdülbâki b. Yûsuf ez-Zürkânî, *Şerhu'z-Zürkânî ala'l-Mevâhibi'n-ledünniyye bi'l-minehi'l-Muhammediyye* (Beyrût: Daru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1417/1996), 2/248.

⁶⁸ Ebu'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî Kâdî İyâz, *İkmâlü'l-Mu'lim bi-fevâ'idü Müslim*, thk. Yahyâ İsmâil (Mısır: Dâru'l-Vefâ, 1419/1998), 2/447; Ebu Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc şerhu Sahîh'i Müslim b. el-Haccâc* (Beyrût: Dâru lhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1392), 5/9; Ebu'l-Fadl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Hâşiyetü's-Suyûtî alâ Süneni'n-Nesâî* (Haleb: Mektebetü'l-Matbû'ati'l-İslâmiyye, 1406/1986), 1/242.

⁶⁹ Balcı, "İslâm'ın İlk Kiblesinin el-Mescidü'l-Aksâ Olduğu İddialarının Kiriği ve Kible Değişikliğinin Tarihsel Arka Planı", 106.

rarın yanlışlığından dönmese gibi bir duruma düşmesinin kabul edilemeyeceğini belirtmektedirler.⁷⁰ Bu görüşün geçerliliği bir sonraki başlıkta değerlendirilecektir.

Bu başlık altında ele alınabilecek diğer bir görüş, Hz. Peygamber'in kible konusunda muhayyer bırakıldığı görüşüdür. Taberî'ye nisbet edilen bu görüşe göre Hz. Peygamber, kıblenin Kâbe veya Beyt-i Makdis olması hususunda serbest bırakılmış, o da Yahudilerin hidayetine vesile olur düşüncesiyle onların kiblesi olan Beyt-i Makdis'i seçmiştir.⁷¹ Zeccâc (ö. 311/923) ise, Kâbe'yle ünsiyet kurmuş olan Arapları sınamak için Hz. Peygamber'in Beyt-i Makdis'i tercih ettiğini söylemektedir.⁷² Buna benzer kıblenin Hz. Peygamber'in içtihadı veya tercihiyle Kudüs'e doğru olmasının bir takım dinî ve siyâsî hikmetleri üzerinde durulmaktadır.⁷³ Bu konuda kesin ve açıklayıcı bir âyet ya da hadîs bulunmamakla birlikte, ilgili siyer ve hadîs rivâyetlerinde bu olayın "Yahudilerin hoşuna gittiğinin"⁷⁴ ifade edilmesinden hareketle bir takım açıklamalar yapılmaktadır. Hz. Peygamber'in Medine'deki baskın kitle olan Yahudileri ve diğer Ehl-i Kitâb'ı memnun etme ve desteklerini kazanma siyasetinin bir gereği olarak böyle davrandığı yorumlanmaktadır.⁷⁵

3.2. Beyt-i Makdis'in Vahiyle Kible Olması

İbn Abbâs ve İbn Cüreyc'ten gelen bilgiye göre Hz. Peygamber'in kible olarak Beyt-i Makdis'e yönelmesini Allah Teâlâ emretmiştir.⁷⁶ İbn Hacer, kıblenin Beyt-i Makdis olmasının Hz. Peygamber'in içtihadıyla ve bazı siyâsî mülâhazalarla böyle bir tercih de bulunduğunu kabul etmeyerek, İbn Abbâs'tan gelen rivâyetin bu görüşü çürüttüğünü ifade etmektedir. O, bunun dışındaki rivâyetlerin zayıf olduğunu, Beyt-i Makdis'in kible olmasının vahiyle olduğunu söylemektedir.⁷⁷

Ayrıca bazı müfessirler Beyt-i Makdis'in kible yapılmasının Allah'ı emriyle olduğu ve bu emrin Kur'ân'da da bulunduğunu savunmaktadır. Bu görüşte olanlardan biri Kurtubî'dir.⁷⁸ Delil gösterilen âyet şudur: "*Senin yöneldiğin yeri biz ancak Peygamber'e uyanı, okçeleri üzerinde geri dönmenden ayırt etmemiz için kible yaptık. Bu, Allah'ın hidayet verdiği kimselerden başkasına elbette ağır gelir.*"⁷⁹ Beyt-i Makdis'in bu âyette kible olarak belirlendiği ibare, "yöneldiğin yer"

⁷⁰ Bu görüşü savunanların görüşleri ve delilleri için bk. Balcı, "İslâm'ın İlk Kiblesinin el-Mescidü'l-Aksâ Olduğu İddialarının Kiriği ve Kible Değişikliğinin Tarihsel Arka Planı" 103-108.

⁷¹ Zürcânî, *Şerhu'z-Zürcânî ala'l-Mevâhibi'n-İedünniyye bi'l-minehi'l-Muhammediyye*, 2/248.

⁷² Kurtubî, *el-Câmiu' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 2/150.

⁷³ Bk. Güç, "Dinlerde Kible Anlayışı", 10.

⁷⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ.*, 1/243; Buhârî, "İmân", 30.

⁷⁵ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî şerhu Sahihî'l-Buhârî*, 1/184; Balcı, "İslâm'ın İlk Kiblesinin el-Mescidü'l-Aksâ Olduğu İddialarının Kiriği ve Kible Değişikliğinin Tarihsel Arka Planı", 109; Abdülâh b. Abdurrahmân b. Sâlih el-Âlü Bessâm, *Teysiru'l-allâm şerhu Umdeti'l-ahkâm*, thk. Muhammed Subhî b. Hasen Hallâk (İmârât-Kahire: Mektebetü's-Sahâbe, Mektebetü't-Tâbi'in, 1426/2006), 122, 124.

⁷⁶ Taberî, *Câmi'u'l-be'yân*, 2/572 (No: 1833); 3/138 (No: 2160); 3/139 (No: 2161); Zürcânî, *Şerhu'z-Zürcânî ala'l-Mevâhibi'n-İedünniyye bi'l-minehi'l-Muhammediyye*, 2/248.

⁷⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/502.

⁷⁸ Kurtubî, *el-Câmiu' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 2/150.

⁷⁹ El-Bakara 2/143.

ifadesidir.⁸⁰ Zira bu âyetin nazil olduğu zamanda Hz. Peygamber Beyt-i Makdis'e yönelmekteydi ve geçmiş zamanlı "künte" fiiliyle de buna işaret edilmektedir.⁸¹ Dolayısıyla buradaki "yöneldiğin yer"den maksat Beyt-i Makdis'dir.⁸² Ayrıca Ebu'l-Âliye (ö. 90/709) gibi tâbiün dönemi kırâat ve tefsîr âlimlerinden bazıları, ağır gelir ifadesinden kastedilenin de "Beyt-i Makdis'in kible yapılması" olduğunu söylemektedir.⁸³ Kendilerine kiblenin Beyt-i Makdis yapılmasının ağır geleceği kişiler ise, münafıklar ve şüphe içinde olan kimselerdir.⁸⁴ Zeccâc ve Kurtubî de burada kastedilen kiblenin Beyt-i Makdis olarak belirlenmesindeki hikmetin, Kureyşli müşriklerin sınanması olduğunu söylemektedirler.⁸⁵ Bu da demektir ki Beyt-i Makdis'i kible yapan Allah Teâlâ'dır. Bununla münafıkları ve şüphede olanları sınamak ve gerçek Müslümanlardan ayırt etmek istemiştir.⁸⁶ İbn Kesîr de konuyla ilgili rivâyetleri değerlendirdiği tefsirinde kiblenin Beyt-i Makdis olmasının Allah Teâlâ'nın emri olduğunu söylemektedir.⁸⁷ Sonraki 144. âyetle de kible Kâbe'ye kalıcı olarak tahvîl olmuştur: "(Ey Muhammed!) Biz senin yüzünün göğe doğru çevrilmekte olduğunu (yücelerden haber beklediğini) görüyoruz. İşte şimdi, seni memnun olacağın bir kibleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir. (Ey müslümanlar!) Siz de nerede olursanız olun, (namazda) yüzlerinizi o tarafa çevirin. Şüphe yok ki, ehli kitap, onun Rablerinden gelen gerçek olduğunu çok iyi bilirler."⁸⁸ Ayrıca bu iki âyetin bu şekildeki tefsiri, Hz. Peygamber'in Mekke'deyken namazın farz kılınmasından önceki kiblesinin Kâbe olduğunun da bir işareti kabul edilmektedir⁸⁹ ki bu görüşe katılmak mümkündür.

Konuya farklı bir açılım getiren Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944), kiblenin Beyt-i Makdis olarak tespitinin 'Allah'ın emriyle' olduğunu, ancak bu emrin Kur'ân'da bulunmadığını; dolayısıyla bunun ancak Kur'ân dışı bir vahiyle ve Allah'ın daha sonra tahvîl edeceğini vaat etmesiyle gerçekleştiğini söylemektedir. Aksi takdirde Hz. Peygamber'in Allah'ın hükmüne rağmen bir beklenti içinde olmasının, O'nun tercihini sorgulaması ve O'na tahakküm etmesi demek olacağı; bunun ise bir peygamber için asla düşünülemezliğini belirtmektedir.⁹⁰ Mâtürîdî, aksi görüşte olanların nesh ile bedâ kavramlarını birbirine karıştırma-

⁸⁰ Mâverdî, *Tefsîr*, 1/198.

⁸¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3/155-156.

⁸² Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-âzîm*, thk. Es'ad Muhammed e-Tayyib (el-Memleketü'l-'Arabiyyetü's-Su'ûdiyye: Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1419), 1/250 (No. 1340).

⁸³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3/164-165.

⁸⁴ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-âzîm*, 1/251 (No. 1344).

⁸⁵ Kurtubî, *el-Câmiu' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 2/150, 158. Taberî ise hem Yahudilerin hem Müslümanların hem de münafıkların sınanıldığını söyleyerek bunu açıklamaktadır. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3/157.

⁸⁶ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-âzîm*, 1/250 (No. 1341).

⁸⁷ Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-âzîm*, thk. Sâmî b. Muhammed Selâme (Riyâd: Dâru't-taybe, 1420/1999), 1/453.

⁸⁸ El-Bakara 2/144.

⁸⁹ Bkz. Balcı, "İslâm'ın İlk Kiblesinin el-Mescidü'l-Aksâ Olduğu İddialarının Kiriği ve Kible Değişikliğinin Tarihsel Arka Planı", 92.

⁹⁰ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 1/582.

larından kaynaklanan bir yanlış içinde olduklarını değerlendirmektedir. Çünkü ona göre nesh, 'bir konuda muvakkat olarak verilen hükmün, zamanı gelince yenisiyle değiştirilmesidir. Bu bedâ veya tenakuz demek değildir.'⁹¹

Beyt-i Makdis'in kible olarak tayininin vahiyle olduğunu söyleyen âlimlerin gerekçesi şudur: Şayet bu, Hz. Peygamber'in içtihadıyla olsaydı, âyette belirtildiği üzere gözünü semaya dikip Kâbe'ye dönmek için vahiy beklemeksizin içtihadını değiştirip Kâbe'ye yönelebilirdi. Nitekim burada kendi içtihadını değiştirmiş olacaktır. Ancak o, Allah'ın emrini değiştirmesi için yine O'nun emrini beklemiştir.⁹²

Aynî (ö. 855/1451), kiblenin Beyt-i Makdis'e tahvîlinin kaynağının her durumda ve son tahlilde Allah Teâlâ olduğunu, zira din adına "her şeyin onun kâtından geldiğini"⁹³ söyleyerek konuyu değerlendirmektedir. Buna göre kiblenin Beyt-i Makdis olmasının kaynağının vahiy mi yoksa Hz. Peygamber'in bir tasarrufu mu olduğu hususunda şu değerlendirme yapılabilir. Namazın diğer şartları, rükunları, vakitleri, rekatları, kılınma biçimleri gibi hususların kaynağı ne ise, kiblenin Beyt-i Makdis olmasının kaynağı da odur. Nasıl ki mi'râcdan sonra Cebrâil gelip namazın nasıl kılınacağını öğretmişse,⁹⁴ namazda nereye döneceğini de öğretmiş olmalıdır.

4. Kiblenin Beyt-i Makdis Olmasıyla Kâbe'ye Tahviline Kadarki Süreyle İlgili Rivâyetler

Kiblenin Beyt-i Makdis'ten Kâbe'ye çevrilmesine *kiblenin tahvili* denilmektedir. Bazı kaynaklarda tahvil yerine, *sarf edilmek*⁹⁵ tabiri de kullanılmaktadır. Kiblenin Kâbe'ye ne zaman, hangi ayda tahvil edildiğine dair farklı rivâyetler bulunmaktadır. Buna bağlı olarak da Beyt-i Makdis'in ne kadar süreyle kible olarak kaldığına dair farklı bilgiler ve görüşler ileri sürülmektedir. Buradaki tarihlendirmedeki ihtilafın, namazın farz kılınmasından hicrete kadarki Mekke dönemi ile hicretten sonra kiblenin Kâbe'ye tahvil edilmesine kadarki Medine'deki sürelerin tespitinden kaynaklandığı görülmektedir.

4.1. Hicrete Kadar Mekke'deki Süre

Farklı rivâyetler ve görüşler arasından Beyt-i Makdis'in, mi'râcdan sonra namazın farz kılınmasından sonra kible olarak belirlendiğinin daha isabetli bir görüş olacağı yukarıda tespit edilmişti. Dolayısıyla Hz. Peygamber Mekke'deyken hicrete kadar ne kadar süre Beyt-i Makdis'in kible olduğu hususunda belirleyici husus, isrâ ve mi'râc olayının tarihlendirilmesidir. Ancak belirtmek gerekir ki İsrâ ve

⁹¹ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 1/582.

⁹² Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdulbâki b. Yûsuf ez-Zurkânî, *Şerhu'z-Zurkânî ala'l-Mevâhibi'n-ledünniyye bi'l-minehi'l-Muhammediyye* (Beyrût: Daru'l-Kütübi'l-İlimiyye, 1417/1996), 2/248. Ayrıca bk. Ünal, "Hadis Verilerine Göre Hz. Peygamber'in İlk Kiblesi", 206.

⁹³ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, 1/247.

⁹⁴ Abdurrezzâk, *el-Musannef*, 1/453 (No: 1771), 1/454 (No: 1773); İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 1/213.

⁹⁵ Müslim, "Mesâcid", 12; İbn İshâk, *es-Sîre*, 299; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/550; İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, 1/184, 194; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/503.

mi'râcın zamanı, yeri ve sayısı konusunda oldukça fazla görüş ayrılığı bulunmaktadır.⁹⁶

Hadîs kaynaklarındaki rivâyetlerde mi'râcın, isrâ hâdisesinin hemen akabinde ve aynı gecede vuku bulduğu nakledilmektedir.⁹⁷ Ancak mi'râcın zamanı konusunda hadîslerde bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bu konu, daha çok siyer kaynaklarından alınarak açıklanmaktadır. Buna göre âlimlerin çoğunluğu mi'râcın hicretten bir yıl önce rebîülevvel ayının yirmi yedinci gecesinde gerçekleştiğine kanaat getirmektedir. Hatta İbn Hazm mübalağalı bir şekilde bu hususta icmâ olduğunu söylemektedir.⁹⁸ Bir muhaddis siyer müellifi olarak İbn Hibbân (ö. 354/965), bu tartışmaları Siyer'inde değerlendirmektedir: "Hz. Peygamber Beyt-i Makdis'e gece gitmiştir (esrâ), sonra mi'râca çıkmıştır. Orada beş vakit namaz farz kılınmıştır. Sonra Allah, Kâbe'nin yanında Rasûlullâh'a imamlık etmek ve namaz vakitlerini öğretmek üzere Cibrîl'i göndermiştir."⁹⁹

Siyer kaynaklarına gelince, isrâ ve mi'râcın farklı günlerde ve farklı keyfiyetlerde gerçekleştiğine dair bu eserlerde çok sayıda rivâyet bulunmaktadır. Mesele ilk siyer kaynaklarından İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) *Tabakât*'ında hocası Vâkıdî'den (ö. 207/823) naklettiği rivâyette mi'râcın, isrâdan bağımsız olarak hicretten on sekiz ay önce 17 Ramazan Cumartesi gününde gerçekleştiği anlatılmaktadır. Mi'râcda beş vakit namaz farz kılınmış ve Cebrail gelerek Hz. Peygamber'e namaz kıldırıp vakitlerini öğretmiştir.¹⁰⁰ İbn Sa'd'ın bunun hemen akabinde naklettiği rivâyette ise isrâ hâdisesinin daha sonra 17 Rebîülevvel'de hicretten bir sene önce gerçekleştiğini nakletmektedir.¹⁰¹ Sibt İbnü'l-Cevzî (ö. 654/1256), hadîs ve siyer rivâyetlerini değerlendirdiği eserinde mi'râcın nübüvetin on ikinci yılında¹⁰² ve isrânın akabinde gerçekleştiğini kabul etmektedir.¹⁰³ Ona göre İkinci Akabe de bu mi'râc olayından sonra vuku bulmuştur.¹⁰⁴

Bazı çağdaş siyer araştırmalarında mi'râcın tarihi olarak hicretten bir yıl önce,¹⁰⁵ bir buçuk yıl,¹⁰⁶ iki buçuk-üç yıl¹⁰⁷ ve iki veya üç yıl (17 Ramazan)¹⁰⁸ önce

⁹⁶ Ebu'l-Muzaffer Şemseddin Yûsuf b. Kızıoğlu Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-zamân fi tevârihi'l-a'yan* (Dimâşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1434/2013), 3/140-150; İbn Seyyidünnâs, *Uyünü'l-eser*, 1/171. Ayrıca bk. Çağfer Karadaş, "İsra-Miraç Hâdisesi: Mahiyeti ve Gerçekliği", *kisbu İlahiyat dergisi* 1 (15 Haziran 2019), 61-64.

⁹⁷ Buhârî, "Salât", 1; "Tevhîd", 37; "Enbiyâ", 5; Müslim, "İmân", 259, 263; Sâlihî, *Sübülü'l-hüdâ*, 3/68.

⁹⁸ Sâlihî, *Sübülü'l-hüdâ*, 3/65.

⁹⁹ Ebû Hâtim Muhammed İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahhârü'l-hulefâ*, thk. es-Seyyid Azîz Bek ve Diğerleri (Beyrût: el-Kutubu's-Sekâfiyye, 1417), 1/117.

¹⁰⁰ Abdurrezzâk, *el-Musannef*, 1/453 (No: 1771), 1/454 (No. 1773); İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 1/213.

¹⁰¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 1/213.

¹⁰² Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-zamân*, 3/140.

¹⁰³ Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-zamân*, 3/143.

¹⁰⁴ Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-zamân*, 3/149.

¹⁰⁵ Salih Sabri Yavuz, "Mi'rac" (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/133.

¹⁰⁶ Osman Oral, "Muhammed Zahidü'l-Kevserî'nin İsrâ Ve Mi'râc Görüşünün Kelâmî Açidan Değerlendirilmesi", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (13 Temmuz 2016), 117.

¹⁰⁷ Balci, "İslâm'ın İlk Kiblesinin el-Mescidü'l-Aksâ Olduğu İddialarının Kiriği ve Kible Değişikliğinin Tarihsel Arka Planı", 102.

¹⁰⁸ Mehmet Apaydın, "Kutlu Doğumdan Hicrete Mekke Dönemi'nin Kronolojisi" (Erişim 23 Mart 2021), <https://www.istem.org.tr/icerik/19-38-2021-191-216>.

gerçekleştiğine dair farklı görüşler bulunmaktadır. Hicretten önce bir yılın dışında tarih verenler, genellikle isrâ ve mi'râcî farklı zamanlarda gerçekleşen olaylar olarak değerlendirmektedir. Nitekim klasik siyer âlimlerinin bazıları, isrâ ve mi'râc olaylarının tarihlerinin ayrı olduğu konusunda ısrarcı davranmaktadır. Mesela yukarıda geçen İbn Sa'd'daki mi'râcın hicretten on sekiz ay önce olduğuyla ilgili görüşü verilmişti. Bu görüşü değerlendiren İbn Seyyidünnâs, ona uyarak isrânın hicretten bir yıl önce mi'râcın ise on sekiz ay önce olduğunu vurgulamaktadır.¹⁰⁹ Bazı siyer rivâyetlerinde mi'râcın hicretten beş yıl önce gerçekleştiğine dair bilgiler de bulunmaktadır. Ancak bunların şâz görüşler olduğu anlaşılmaktadır.¹¹⁰

Tarihçiliği ve rivâyet tefsirciliğiyle öne çıkan Taberî, Mekke döneminde Beyt-i Makdis'in ne kadar süreyle kible olduğu hususunda, bi'seti değil de hicreti esas alan bir tarihlendirme yapmaktadır. O, Sa'îd b. el-Müseyyeb, Katâde ve İbn Cüreyc'den iki farklı bilgi içeren şu rivâyetleri nakletmektedir. Bunlardan birincisinde Katâde, Sa'îd b. el-Müseyyeb'den şu bilgiyi vermektedir: "Ensar, Hz. Peygamber'in Medine'ye gelmesinden önce üç yıl (*selâsü hicac*) ilk kibleye doğru namaz kılmıştır. Hz. Peygamber Medine'ye geldikten sonra on altı ay daha ilk kibleye namaz kılmıştır."¹¹¹ Taberî yine bu rivâyetin benzerini daha tafsilatlı olarak İbn Cüreyc'den şöyle nakletmektedir: "Hz. Peygamber, ilk namazını Kâbe'ye doğru kılmıştır. Sonra Beyt-i Makdis'e yöneltilmiştir. Ensar Hz. Peygamber'in gelmesinden önce üç hac Beyt-i Makdis'e doğru namaz kılmıştır. Medine'ye geldikten sonra on altı ay daha böyle kılmıştır. Daha sonra Allah, onu Kâbe'ye çevirmiştir."¹¹² Taberî, üçüncü olarak yine Sa'îd b. el-Müseyyeb ve Katâde'den şöyle bir rivâyette bulunmaktadır: "Ensar, Hz. Peygamber'in gelmesinden önce iki yıl Beyt-i Makdis'e doğru namaz kılmıştır. Hz. Peygamber da muhacir olarak Medine'ye geldikten sonra on yedi ay Beyt-i Makdis'e doğru namaz kılmıştır. Sonra Allah, onu Kâbe'ye döndürmüştür."¹¹³

Taberî'nin naklettiği bu rivâyetler, Beyt-i Makdis'in Mekke döneminde namazın farz kılınmasından sonra iki veya üç yıl (üç hac) kible olarak kullanıldığını göstermektedir. Ancak, Sa'îd b. Müseyyeb ve Katâde'den biri üç yıl diğeri iki yıl şeklinde birbiriyle mutabık olmayan iki rivâyetin gelmesi dikkat çekmektedir. Dikkat çeken diğer bir husus da, bu rivâyetleri nakleden kaynaklarda herhangi bir değerlendirme ve tercih yapılmamasıdır.

Netice itibarıyla hadîs ve siyer kaynaklarında, mi'râc hâdisesinin tarihlendirilmesinde farklı rivâyetler bulunmaktadır. Buna bağlı olarak da namazın farz kılındığı tarih de farklı olmaktadır. Cumhuriyetin kabul ettiği ve sahîh rivâyetlerin gös-

→ →
2021), 9.

¹⁰⁹ İbn Seyyidünnâs, *Uyûnü'l-eser fi fûnüni'l-meğâzi ve's-şemâil ve's-siyer*, 1/171, 172.

¹¹⁰ Bk. Sâlihî, *Sübûlü'l-hüdâ*, 3/65.

¹¹¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3/137 (No: 2157).

¹¹² Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3/139 (No: 2161); İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, 1/183; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/502.

¹¹³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3/157 (No: 2203); 3/139 (No: 2163).

terdiği husus, isrâ ve mi'râcın aynı gecede gerçekleştiği ve namazın da burada farz kılındığıdır.¹¹⁴ Tarih olarak da hicretten bir sene önce olduğudur. Nitekim İbnu'l-Esîr (ö. 630/1233) de bu konudaki hadîs ve siyer kaynaklarındaki rivâyetleri incelemesinde mi'râcın zamanıyla ihtilafın hicretten önceki bir yıl ile üç yıl üzerinde yoğunlaştığını tespit etmektedir.¹¹⁵

Dolayısıyla hadîs ve siyer rivâyetlerindeki mi'râcın zamanıyla ilgili bilgiler dikkate alındığında Hz. Peygamber'in Mekke'deyken hicrete kadar yaklaşık bir, iki veya üç sene Beyt-i Makdis'i kible edindiğini söylemek mümkündür. Fakat sadece hadîs kaynaklarındaki rivâyetler ve cumhurun mi'râcın hicretten bir yıl önce vuku bulduğu bilgisi esas alındığında, Mekke dönemi için Beyt-i Makdis'in bir yıl süreyle kible olarak kullanıldığı söylenebilir. Ancak bu hususta üzerinde ittifak edilecek bir tarih belirlemenin mümkün olmadığı anlaşılmaktadır.

4.2. Hicretten Sonraki Süre

Hadîs ve siyer kaynaklarında Hz. Peygamber'in hicretten sonra Beyt-i Makdis'e kible olarak ne kadar süre yöneldiği hususunda iki, dokuz, on, on üç, on altı, on yedi, on sekiz, on dokuz ay veya iki yıl gibi farklı süreler içeren rivâyetlere yer verilmektedir.¹¹⁶ Bu rivâyetlerin hadîs ve siyer kaynaklarına göre değerlendirmesi şöyle yapılabilir.

4.2.1. Hadîs Kaynaklarındaki Rivâyetler

Hadîs kaynaklarında Beyt-i Makdis'in Medine döneminde ne kadar süre kible olarak kaldığıyla ilgili rivâyetlerden on altı ay, on yedi ay ve on sekiz ay dışındaki süreleri ifade edenler, şâz kabul edilmektedir. Dolayısıyla bu rivâyetler makbul ve makul görülmemektedir.¹¹⁷ Buna göre hadîs kaynaklarında bu konuda sahih görülen rivâyetler ve değerlendirmeleri şöyledir. Müttefekün aleyh olan Berâ b. Âzib'den gelen rivâyet, "Hz. Peygamber'in hicretten sonra on altı veya on yedi ay Beyt-i Makdis'e yönelerek namaz kıldığını"¹¹⁸ bildirmektedir. Ancak Müslim'in daha sahih gördüğü için Buhârî'de de geçen Süfyân (es-Sevrî) rivâyetinden önce naklettiği Ebû'l-Ahvas'ın Berâ b. Âzib'den rivâyetinde "on altı ay" şeklinde kesin bir ifade bulunmaktadır.¹¹⁹ Aynı rivâyeti Nesâî, 'şüpheli ifadenin Süfyân'dan kaynaklandığını' belirterek naklettikten sonra bu hadîsin Zekeriyâ b. Ebî Zâide'den gelen tarîkinde "on altı ay" olduğunu belirtip, doğru olanın da bu

¹¹⁴ Buhârî, "Salât", 1; "Tevhîd", 37; "Enbiyâ", 5; Müslim, "İmân", 259, 263; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 7/197-198; İbn Seyyidunnâs, *Uyûnü'l-eser*, 1/164, 172.

¹¹⁵ İzzuddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Esîr el-Cezerî İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1417/1997), 1/650.

¹¹⁶ Bu sayılarla ilgili rivâyetler ve değerlendirmesi için bkz. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3/132-137; İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, 1/180-181; Ebu'l-Fadl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*. (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1983), 1/345-346; Nürüdîn Ebu'l-Hasan Ali b. Abdillâh es-Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ bi ahhâri dâri'l-Mustafâ* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419), 1/277-278.

¹¹⁷ Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/97; Kâdî 'iyâz, *İkmâlü'l-Mu'lim bi-fevâ'idü Müslim*, 2/449.

¹¹⁸ Buhârî, "İmân", 30; "Salât", 31, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "İmân", 30; "Salât" 31; "Tefsîru'l-Kur'ân (Bakara)" 12; Müslim, "Mesâcid", 12.

¹¹⁹ Müslim, "Mesâcid", 11.

olduğunu ifade etmektedir.¹²⁰ Yine Berâ b. Âzib hadîsinin İbn Ebî Şeybe'deki (ö. 235/849) tarifinde ve İbn Abbâs'tan gelen bir rivâyette "on altı ay" şeklinde kesin bir zaman verilmektedir.¹²¹ Buna göre Buhârî'deki Berâ b. Âzib rivayetindeki "veya on yedi ay" şeklindeki ihtimalli ifadenin, râvîlerden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Nevevî (ö. 676/1277), mezkûr sürenin "on altı ay" ifadesinin doğru olduğunu söylemektedir.¹²² İbn Hacer (ö. 852/1449) de, Buhârî'deki Berâ b. Âzib'ten Ebû İshâk'ın ondan da Züheyr'in naklettiği rivâyetteki "on altı veya on yedi ay"¹²³ şeklindeki şüphenin, râvî Züheyr'den kaynaklandığını; yoksa ilgili rivâyetin diğer tariflerinde "on altı ay" şeklinde kesin ifade bulunduğunu tespit etmektedir. Yine o, Berâ hadîsinin Müslim, Tirmizî, Nesâî, Ebû Nuaym gibi önemli muhaddislerin eserlerindeki diğer tariflerinde de "on altı ay" şeklinde kesin ifade bulunduğunu söylemektedir. Bununla birlikte Ahmed b. Hanbel, Bezzâr ve Taberânî gibi muhaddislerin kitaplarında bu süre "on yedi ay" olarak rivâyet edilmektedir.¹²⁴

Muaz b. Cebel'den gelen bir rivâyette mezkûr sürenin "on yedi ay" olduğu kesin bir ifadeyle nakledilmektedir.¹²⁵ Taberî (ö. 310/923), yukarıda geçtiği üzere bir yerde on altı ay başka bir yer de ise on yedi ay olarak bu süreyi tarihlendirmektedir.¹²⁶ Taberî'nin Sa'îd b. el-Müseyyeb'den on yedi ay şeklinde naklettiği rivâyeti İmam Mâlik "on altı ay" olarak nakletmektedir.¹²⁷ Kurtubî (ö. 671/1273) de, bu hususta on altı veya on yedi aylık süreyi bildiren Berâ b. Âzib'in rivâyetini esas kabul etmektedir.¹²⁸

İbn Hıbbân (ö. 354/965), tespit edilebildiği kadarıyla erken dönem hadîs kaynakları içinde Beyt-i Makdis'in kible olmasının süresini ilk defa başlık oluşturarak ele alan muhaddistir. O, *Sahîh*'inde *Müslümanların, Kible Olarak Kâbe'ye Yönelmenin Emrinden Önce Beyt-i Makdis'e Doğru Namaz Kıldıkları Sürenin Zikri*¹²⁹ şeklinde bir bâb başlığı altında konuyu ele almaktadır. Yukarıda geçen Buhârî'deki 'hicretten on altı veya on yedi ay sonra' şeklindeki Berâ b. Âzib rivâyetini naklettikten sonra kendi görüşünü 'tam olarak hicretten on yedi ay üç gün sonra' olarak belirtmektedir. Ona göre bu süre, Hz. Peygamber'in Medineye 12 Rebülevvel'de gelmesinden kiblenin şaban ayının ortasında salı günü Kâbe'ye tahvîl edilmesine kadar geçen süredir.¹³⁰ İbn Hıbbân, 'on yedi ay üç

¹²⁰ Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Kitâbü'l-Müctebâ el-Ma'rûf bi es-Sünenü's-Suğrâ* (Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1433/2012), "Salât", 22 (No: 498).

¹²¹ Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed el-Kûfî İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâb el-Musannef fi'l-ehâdîs ve'l-âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989), 1/294 (No: 3371, 3373).

¹²² Aynî, *Umdetu'l-kârî*, 1/246.

¹²³ Buhârî, "İmân", 30.

¹²⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/96.

¹²⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 36/437 (No: 22124).

¹²⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3/137, 157.

¹²⁷ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî' (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1406/1985), "Kible", 7.

¹²⁸ Kurtubî, *el-Câmiu' li ahkâmî'l-Kur'ân*, 2/158.

¹²⁹ Ebu'l-Hasen el-Emîr Alâüddîn Ali İbn Balabân, *el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hıbbân*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1408/1998), 4/617.

¹³⁰ İbn Balabân, *el-İhsân*, 4/620.

gün sonra' görüşünü Siyer'inde de tekrar etmekte, fakat burada şaban ayından bahsetmemektedir.¹³¹ Ancak, biraz sonra değerlendirileceği üzere kıblenin tahvilden sonraki olaylar dikkate alındığında buradaki 'şaban ayı'nın ve 'on yedi aylık' sürenin yanlış hesaplandığı; dolayısıyla bu sayımda bir ay fazlalık olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Heysemî (ö. 807/1405), kıblenin tahvilinin zamanıyla ilgili hadîs rivâyetlerini bir araya toplayıp değerlendirdikten sonra on yedi ay diyen rivâyetleri zayıf; receb ayında ve on altı ay diyenleri ise daha sahîh kabul etmektedir.¹³² Bu değerlendirmeye İbn Hacer de katılmaktadır. Bütün bu rivâyetleri değerlendirdikten sonra İbn Hacer, Hz. Peygamber'in Medine'ye gelmesinden sonra Beyt-i Makdis'e kible olarak yöneldiği sürenin 'on altı ay ve birkaç gün' olduğunu tespit etmektedir.¹³³

4.2.2. Siyer Kaynaklarındaki Rivâyetler

Hicretten sonraki dönemde kıblenin Beyt-i Makdis'den Kâbe'ye tahvilinin ne zaman gerçekleştiğine dair siyer ve tarih kaynaklarında da tam ve kesin bir süre verilmemektedir. Bu kaynaklardaki rivâyetler, söz konusu sürenin hicretten sonraki on altı, on yedi ve on sekiz ay olması üzerinde yoğunlaşmaktadır. Tarih olarak da farklı ifadeler bulunsa da kıblenin tahvilinin hicretin ikinci yılının receb veya şaban ayında gerçekleştiği ağırlıklı olarak belirtilmektedir. Örneğin İbn Hişâm (ö. 218/833), İbn İshâk'a (ö. 151/768) atıfta bulunarak tahvilin tarihiyle ilgili iki farklı bilgi aktarmaktadır. Birincisinde İbn İshâk'ın tahvilin hicretin on yedinci ayın başında receb ayında gerçekleştiğini söylemektedir.¹³⁴ İkincisinde ise yine İbn İshâk'ın hicretin on sekizinci ayın başında şaban ayı olarak ifade ettiğini nakletmektedir.¹³⁵ Aynı kitapta iki farklı rivâyet verilip ama bunlardaki farklı tarihlerin bir açıklamasının yapılmamış olması dikkat çekmektedir. İbn Hişâm'ın ve dolayısıyla kaynağı İbn İshâk'ın bu farklı tarihleri elde ederken, günleri dikkate almadan ayları hesap etmiş olmaları, ya da Medine'ye geliş ayı ile tahvil ayını bir öncekine veya sonrakine dâhil etmiş olmaları gerekir. Nitekim İbn Sa'd (ö. 230/845) *Tabakât*'ında konuyla ilgili rivâyetleri sıralarken tahvilin on altı ay sonra gerçekleştiğine dair rivâyetlere öncelik vermekte, on yedi ve on sekiz ay gibi süreleri ihtiva eden rivâyetleri müteakiben nakletmektedir. Buradaki rivâyetlerin geneline bakıldığında on altı veya on yedi ay şeklindeki rivâyetlerin ağırlıkta olduğu görülmektedir.¹³⁶ Ancak İbn Sa'd, Vâkîdî'nin (ö. 207/823) bu konudaki 'Bize göre sabit olan (es-sebtû) budur' dediğini belirterek tespit ettiği tarihi, tahvilin on yedinci ayın başında receb ayının ortasında ve pazartesi günü öğle namazı olarak zikretmektedir.¹³⁷

Yine ilk siyer kaynaklarından Belâzûrî (ö. 279/892-93), ikinci senenin şa-

¹³¹ İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahbâru'l-hulefâ*, 1/157.

¹³² Ebu'l-Hasen Nürüddîn Ali b. Ebi Bekr el-Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid ve menbeu'l-fevâid*, thk. Husâmu'ddîn el-Kudsî (Kâhire: Mektebetü'l-Kudsî, 1414/1994), 2/12-14.

¹³³ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/503.

¹³⁴ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/550.

¹³⁵ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/ 606.

¹³⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 1/242-243.

¹³⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 1/242.

ban ayının ortasında salı günü gerçekleştiğine dair bilgiyi önceleyerek, receb ayının ortasının da söylendiğini nakletmektedir.¹³⁸ Kitabının başka bir yerinde ise “on altıncı ayın başında” şeklinde vermektedir.¹³⁹ Taberî (ö. 310/923) ise İbn İshâk, Vâkıdî ve İbn Sa’d’ı kaynak göstererek tahvîlin şaban ayında olduğunda ısrarcı davranmaktadır. O bu konuda ihtilaf olduğunu belirttikten sonra bazılarının isimlerini zikredip cumhura atıfla tahvîlin ‘hicretin on sekizinci ayının başında, şaban ayının ortasında gerçekleştiğini’ söylemektedir.¹⁴⁰ Onun bu konudaki ikinci tercih ettiği ve kabul edenlerin isimlerini zikrettiği görüş, ‘on altı ay sonra olduğu’ görüşüdür.¹⁴¹ Ancak Taberî’nin rivâyetlerini tahkik ve tahrir eden Berzencî, bu rivâyetlerin zayıf olduğunu ve Vâkıdî’nin de *metrûk* olduğu belirterek, bu görüşlere itibar etmemektedir.¹⁴² Nitekim İbn Kesîr (ö. 774/1373), şaban ayı ve on sekizinci ay tarihlendirmesine ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini söyleyerek,¹⁴³ tahvîlin receb ayında olması gerektiğini tespit etmektedir.¹⁴⁴

4.2.3. Rivâyetlerin Değerlendirmesi

Kıblenin tahvîlinin farklı tarihlendirmesinin, başta isrâ ve mi’râc olayı ile hicretin tarihlerindeki farklı görüşlerden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bu konudaki siyer ve hadîs kaynaklarında geçen rivâyetleri ve görüşleri bir arada inceleyen İbn Hacer, bu rivâyetleri telif ederek ‘çoğunluk âlimlerin kesin ifadelerine göre kıblenin Kâbe’ye çevrilmesindeki doğru olan görüşün, hicrî ikinci yılın receb ayını bildiren görüş olduğu’ tespitini yapmaktadır.¹⁴⁵ O, aynı zamanda kaynaklarda sahîh olarak kabul gören on altı ve on yedi ay sonra olduğuna dair rivâyetlerin cem’ edilmesinin kolay olduğundan bahisle meseleye şöyle bir çözüm getirmektedir: “Kesin olarak on altı ay diyenler, Hz. Peygamber’in Medine’ye geldiği aydaki günler ile tahvîlin olduğu aydaki günleri saymamışlar, fazlalığı dikkate almamışlardır. On yedi ay diyenler ise, bu fazlalıkları saymışlardır. Buna göre Medine’ye gelişin rebîülevvel ayında olduğunda ihtilaf yoktur; cumhurun kesin olarak sahîh kabul ettiği görüşe göre tahvîl, hicretin ikinci yılının receb ayının ortasında gerçekleşmiştir. Zaten bunu Hâkim de sahîh bir isnâdla İbn Abbâs’tan nakletmektedir. İbn Hibbân’ın tahvîlin on yedi ay üç gün sonra gerçekleştiğini söylemesi, Hz. Peygamber’in Medine’ye gelişinin rebîülevvel ayının on ikinci gününü olduğu esas almasından dolayıdır. Bu konudaki diğer rivâyetler ve görüşler şâzdir.”¹⁴⁶ Ancak İbn Hibbân’ın bu hesaplamasının sorunlu olduğu aşağıdaki değerlendirmeden anlaşılacaktır.

Burada görüldüğü üzere kıblenin tahvîl tarihiyle ilgili tarih belirlenirken ge-

¹³⁸ Ebu’l-Hasen Ahmed b. Yahyâ el-Belâzûrî, *Ensâbu’l-esrâf*, thk. Süheyl ez-Zekkâr - Riyâd ez-Zirikî (Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1417/1996), 1/246.

¹³⁹ Belâzûrî, *Ensâbu’l-esrâf*, 1/271.

¹⁴⁰ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu’r-rusûl ve’l-mülûk* (Beyrût: Dâru’t-Turâs, 1387), 2/416.

¹⁴¹ Taberî, *Târîh*, 2/417.

¹⁴² Muhammed b. Tâhir el-Berzencî, *Sahîhu ve da’ifu Târîhi’t-Taberî* (Dimaş-Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1428/2007), 7/72.

¹⁴³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 3/252.

¹⁴⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 3/253.

¹⁴⁵ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, 1/97.

¹⁴⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, 1/96-97; Semhûdî, *Vefâu’l-vefâ bi ahbâri dâri’l-Mustafâ*, 1/278.

nellikle Hz. Peygamber'in Medine'ye geldiği zaman esas alarak bir süre belirlenmeye çalışılmaktadır. Oysa olayı tahvilden sonraki bir olayı esas alarak tarihlendiren rivâyetler de dikkate alınarak bir süre belirlendiğinde, daha doğru sonuç elde etmek mümkündür. Burada da iki tarih öne çıkmaktadır; ramazan orucunun farz kılınması ve Bedir Savaşı.

Kaynaklarda ramazan orucunun farz kılınmasının tam tarihini belirten rivâyetler bulunmaktadır. Bunların meşhurlarından biri Ebû Sa'îd el-Hudrî'den gelen şu rivâyettir: "Ramazan ayında orucun farz olması, kıblenin Kâbe'ye çevrilmesinden bir ay sonra, şaban ayında ve hicretin on sekizinci ayının başındadır."¹⁴⁷ Bu tarihte bir ihtilafa rastlanmamaktadır. Buna göre şabandan bir önceki ay receb ayıdır. Yine Bedir Savaşı'nın kıblenin tahvilinden iki ay sonra ya da başka bir ifadeyle kıblenin tahvili Bedir'den iki ay önce olduğuna dair rivâyetler bulunmaktadır. Nitekim konuyla ilgili rivâyetleri toplu halde inceleyen Aynî (ö. 855/1451) ve Suyûtî (ö. 911/1505) gibi âlimler, sahâbeden İbn Abbâs, Sa'd b. Ebî Vakkâs, tâbiünden İbnü'l-Müseyyeb, Zührî, İmam Malik, Ebû Dâvûd, Taberî, Taberânî, İbn Adî, Beyhakî gibi âlimlere atıfta bulunarak, kıblenin Kâbe'ye tahvilinin hicretten on altı ay sonra, Bedir'den iki ay önce ve receb ayının ortasında gerçekleştiğini söylemektedir.¹⁴⁸ Hz. Peygamber'in Medine'den Bedir Savaşı için hicretin ikinci yılının 12 Ramazan'ında (9 Mart 624) çıktığı ve 17 Ramazan (19, 21 ve 27. günleri de rivâyetlerde geçmektedir) Cuma günü de savaşın olduğu tespit edilmektedir.¹⁴⁹ Bütün bu tarihler bir arada düşünüldüğünde, Bedir'in iki ay öncesinin receb ayının ortasına tekabül ettiği açıktır. İbn Receb (ö. 795/1393) de hadîs ve siyer âlimlerinin çoğunluğuna göre kıblenin tahvilinin ikinci yılın receb ayında gerçekleştiğini söylemektedir.¹⁵⁰

Semhûdî (ö. 911/1505), yukarıda geçen İbn Hacer'in görüşüne katılmaktadır. O, Hz. Peygamber'in Medine'ye rebûlevvel ayında geldiğinin ve kıblenin tahvilinin ikinci yılın receb ayının ortasında gerçekleştiğinin en doğru ve sahîh bilgi olduğunu; cumhurun da buna kesin kanaat getirdiğini (cezeme bihî) tespit etmektedir. Semhûdî, bu hesaplamada on altı ay diyenlerin Hz. Peygamber'in geldiği ay ile tahvil aylarını bir ay olarak saydıklarını ve gün fazlalığını dikkate almadıklarını; on yedi ay diyenlerin ise bu ayları ve günleri dikkate alarak bir hesaplama yaptıklarını ifade etmektedir.¹⁵¹

Ancak hicretin başlangıcı kameri yılın üçüncü ayı olan rebûlevvel ile yedinci ayı olan receb arasında gün esaslı yapılan bir hesaplama, yukarıdaki ay esaslı hesaplama göre daha kesin bir sonuç vermektedir. Buna göre Hz. Peygamber'in Medine'ye geldiği 12 Rebûlevvel ile ikinci yılın 15 Recebinin arası gün

¹⁴⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 1/248; İbn Seyyidünnâs, *Uyûnü'l-eser*, 2/276; Aynî, *Umdetu'l-kârî*, 10/254.

¹⁴⁸ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, 1/246; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 1/345. Ayrıca bk. Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ*, 1/276-278.

¹⁴⁹ İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahhâru'l-hulefâ*, 1/157; Mustafa Fayda, "Bedir Gazvesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, ts.), 5/326.

¹⁵⁰ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, 1/181.

¹⁵¹ Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ*, 1/278.

olarak hesaplandığında, ortaya toplamda 476 gün gibi bir süre çıkmaktadır. Şöyle ki, kameri takvimde bir yıl 354 veya 355 gündür. Aylar ise yirmi dokuz yahut otuz gündür. Dolayısıyla bir ay 29,530 gün olarak hesap edilmektedir.¹⁵² İkinci yılın 12 Rebülevvel'ine kadar bir yıl, yani 355 gün etmektedir. Buna kameri takvimin yedinci ayı olan recebin ortası olan 15 Receb'e kadarki dört ay üç gün ilave edildiğinde toplamda dört yüz yetmiş altı gün elde edilmektedir. Bu, 29,5 güne bölündüğünde *on altı ay üç* günlük bir süre ortaya çıkmaktadır. Bu da bize Medine döneminde Beyt-i Makdis'in kible olarak kullanıldığı süreyi göstermektedir. Bu tarihleme yukarda geçtiği üzere Vâkıdî'nin verdiği süre ile de tam bir uyum göstermektedir. Zira o, kıblenin Kâbe'ye tahvilinin hicretin on yedinci ayının başında receb ayının ortasında ve pazartesi günü öğle namazında gerçekleştiğini tespit etmektedir.¹⁵³ İbn Hacer de bir değerlendirmesinde Medine'de kıblenin Kâbe'ye tahvilinin hicretten sonraki 'on altı ay ve birkaç gün' gerçekleştiğini tespit etmektedir.¹⁵⁴ Nitekim bu hesaplamayı destekler mahiyette güncel siyer kronolojisi araştırmalarında kıblenin tahvilinin hicretin ikinci yılında '15 Receb 2H Pazartesi günü' gerçekleştiği tespit edilmektedir.¹⁵⁵ Bu tespite göre Hz. Peygamber'in Medine'ye Kubâ köyüne vardığı 12 Rebülevvel'den 475 gün sonra 476. günde kible değişmiş olmaktadır. Bu da ay olarak 16 ay 3 gün etmektedir.¹⁵⁶

Buna göre kıblenin Kâbe'ye tahvilinin tarihiyle ilgili siyer ve hadîs kaynaklarındaki sahîh rivâyetler bir arada değerlendirildiğinde, 'hicretin on altı veya on yedinci ayında', 'Bedir'den iki ay önce' ve 'receb ayında' gerçekleştiğine dair tarihlendirmelerin öne çıktığı görülmektedir. Hadîs kaynaklarında daha çok 'on altı ay sonra' tahvilin gerçekleştiğine dair rivâyetlere yer verilmektedir. Bazı rivâyetlerde ihtimalli olarak 'on altı veya on yedi'; bazılarında ise 'on yedi' şeklinde süreler verilmektedir. Bu husustaki rivâyetleri, İbn Hacer'in dediği gibi on altıncı ayın tamamlanması ve on yedinci aydan da gün alınması şeklinde telif etmek mümkündür. Hz. Peygamber'in Kubâ'ya geliş tarihi olarak kameri takvimin üçüncü ayı olan rebülevvel ayının on ikinci gününü esas aldığımızda, hicretin ikinci yılında yedinci ay olan receb ayının ortasında kıblenin tahvil edildiği kabul edildiğinde, on altıncı ay tamam olup on yedinci aydan üç gün alınmış olmaktadır. Dolayısıyla buradaki ihtilafın sebebinin Hz. Peygamber'in Medine'ye geldiği ya da tahvilin gerçekleştiği ayın sayıya dâhil edilmemesi olduğunu anlaşılmaktadır. Ayrıca gün esaslı bir hesaplamanın daha kesin sonuç verdiği görülmekte-

¹⁵² A. Necati Akgür, "Takvim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, ts.), 39/489.

¹⁵³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 1/242.

¹⁵⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/503.

¹⁵⁵ Mehmet Apaydın, "Medine Dönemi Kronolojisi" (Erişim 05 Mart 2021), 46.

¹⁵⁶ Konuyla ilgili olarak yaptığım ikili görüşmede bu bilgiyi veren siyer kronolojisi araştırmacısı Mehmet Apaydın'ın geniş değerlendirmesi şöyledir: "Bu tarih nesili tarihtir. Günümüzdeki hicri takvime göre Cumâdâ'l-Ülâ ayının 15. gününe denk gelir. Miladi tarih ise bugün kullandığımız Gregorian takvimine göre 17 Kasım 623 Pazartesi olur. Ancak Hz. Peygamber dönemi için Julian takvimini göstermek gerekir: Dolayısıyla (tahvil) 14 Kasım 623 Pazartesi olarak gösterilmelidir."

dir.

Sonuç

Mekke döneminde nübüvvetin başlangıcından namazın farz olmasına kadar geçen sürede kible olarak Kâbe'nin öne çıktığı anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber'in yaşadığı toplumun geleneksel anlayışına uygun olarak Kâbe'ye olan saygısı bu süreçte de devam etmiştir. Mi'râc olayında namazın farz kılınmasıyla birlikte bir vecibe olarak Beyt-i Makdis'e yönelmiş, ancak bu esnada Kâbe'yi araya alarak saygısını devam ettirmiştir. Beyt-i Makdis'in kible olmasının kaynağının Allah Teâlâ'nın emriyle olduğu görüşü, en doğru görüş olduğu görülmektedir. Dinin sahibi olarak Allah Teâlâ'nın kible konusunda peygamberini yönlendirdiği, akla ve nakle en uygun görüş olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in Mekke'deyken namazın farz olmasından sonra kible olarak Beyt-i Makdis'e Allah'ın emriyle yöneldiği en makbul ve muteber görüş olmaktadır. Ancak Hz. Peygamber'in kible olarak Beyt-i Makdis'e yönelirken Kâbe'yi araya alması, hicretten önce hangi kibleye yöneldiğiyle ilgili farklı görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Hadîs ve siyer kaynaklarının ortak rivâyeti olan Berâ b. Ma'rûr olayında da görüldüğü üzere Hz. Peygamber'in kiblesi namazın farz kılınmasından hicrete kadar Beyt-i Makdis'dir. Medine'deki Müslümanlara da bunu emretmiştir. Yine gerek hadîs ve gerekse siyer rivâyetlerinden anlaşıldığı üzere Hz. Peygamber, Medine'ye geldiğinde oradaki mescitlerin kible yönlerinin Beyt-i Makdis'e doğru hazır bulmuş ve o şekilde devam etmiştir. Nitekim Mescid-i Nebevî'nin inşasında da kible ile ilgili bir ihtilaf ya da farklı bir uygulama yaşanmamıştır. Binâenaleyh hicretten belli bir süre sonra kiblenin âyetle Kâbe'ye tahvîl olmasına kadar gerek Mekke'deki Müslümanlar ve gerekse Medine'deki Müslümanlar kible olarak Beyt-i Makdis'e yönelmişlerdir.

Beyt-i Makdis'in ne kadar süreyle kible olarak kaldığıyla ilgili rivâyetlerde farklı süreler bulunmaktadır. Ancak, bu rivâyetlerden çoğunun gerek sened gerekse muhteva tenkidıyla değerlendirildiğinde birçoğunun şâz olduğu anlaşılmaktadır.

Beyt-i Makdis'in kible olarak kaldığı süreyle ilgili Mekke ve Medine dönemlerinin ayrı ayrı ele alınıp incelenmesiyle daha doğru ve anlamlı bir sonuç elde edilmektedir. Kaynaklarda Medine dönemiyle ilgili bilgiler Mekke dönemine oranla daha kesin bilgiler vermektedir. Mekke döneminde namazın farz kılınmasından önceki süreçteki uygulama hakkında yeterince sahîh rivâyet bulunmamaktadır. Namazın farz kılınmasından sonraki sürenin tayinindeyse belirleyici olan isrâ ve mi'râc olaylarının tarihlendirilmesidir. Hadîs ve siyer kaynaklarındaki ortak rivâyetlerden elde edilen tarih, mi'râcın hicretten bir yıl önce vuku bulunduğudır. Cumhuriyetin kabul ettiği görüş de bu olmaktadır. Bununla birlikte hicretten iki veya üç yıl öncesine kadar Beyt-i Makdis'in kible olarak kullanıldığına dair rivâyetler de bulunmaktadır. Medine'deki süre ise hem hicretin hem de tahvilden sonraki olayların esas alınıp gün sayımıyla hesaplanmasıyla kesine

yakın bir şekilde tespit edilebilmektedir. Buna göre kiblenin tahvilinin ramazan orucunun şaban ayında farz kılınmasından bir ay, ramazan ayındaki Bedir Savaşı'ndan iki ay önce olduğuna dair bilgiler, bu konudaki rivayetleri değerlendirmede önemli bir dayanak noktası oluşturmaktadır. Böylece kiblenin Kâbe'ye tahvilinin, hicretin ikinci yılının receb ayının ortasında gerçekleştiği ortaya çıkmaktadır. Bu da Hz. Peygamber'in Medine'ye gelmesinden on altı ay üç gün sonraya tekabül etmektedir. Buna göre Beyt-i Makdis'in, mi'râcda namazın farz kılınmasından âyetle Kâbe'ye tahvil oluncaya kadar kible olarak kaldığı sürenin, kameri takvimle toplamda iki yıl dört ay üç gün kadar olduğunu söylemek mümkündür.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynaklar

- » Abdurrezzâk, Ebû Bekr Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî. *el-Musannef*. thk. Habîburrahmân el-A'zamî. 11 Cilt. Beyrût: el-Meclisü'l-İlmî, 1. Basım, 1390/1970.
- » Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnaût - Âdil Mürşid ve Diğerleri. 45 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1421/2001.
- » Akgür, A. Necati. "Takvim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/487-490. İstanbul: TDV Yayınları, ts.
- » Algül, Hüseyin. "Mescid-i Kubâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/279-280. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- » Âlû Bessâm, Abdulâh b. Abdurrahmân b. Sâlih. *Teysîru'l-allâm şerhu Umdeti'l-ahkâm*. thk. Muhammed Subhî b. Hasen Hallâk. 1 Cilt. İmârât-Kahire: Mektebetü's-Sahâbe, Mektebetü't-Tâbi'in, 10. Basım, 1426/2006.
- » Apaydın, Mehmet. "Kutlu Doğumdan Hicrete Mekke Dönemi'nin Kronolojisi". Erişim 23 Mart 2021. Erişim 23 Mart 2021. <http://www.siyervakfi.org/dokuman/kuran-cografyasi-mekke/ders2-dr-mehmet-apaydin.pdf>
- » Apaydın, Mehmet. "Medîne Dönemi Kronolojisi". Erişim 05 Mart 2021. Erişim 05 Mart 2021. <http://www.siyervakfi.org/dokuman/iman-sehri-medine/ders-3-mehmet-apaydin.pdf>
- » Aynî, Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed Bedruddîn el-Aynî. *Umdetu'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- » Balcı, İsrâfil. "İslâm'ın İlk Kiblesinin el-Mescidü'l-Aksâ Olduğu İddialarının Kritiği ve Kible Değişikliğinin Tarihsel Arka Planı". *İslam Araştırmaları Dergisi* 28 (01 Eylül 2012), 85-116.
- » Belâzûrî, Ebu'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ el-Belâzûrî. *Ensâbu'l-esrâf*. thk. Süheyl ez-Zekkâr - Riyâd ez-Zirikî. 13 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1417/1996.
- » Berzencî, Muhammed b. Tâhir el-Berzencî. *Sahîhu ve da'ifu Târîhi't-Taberî*. 13 Cilt. Dimaş-Beyrût: Dâru İbn Kesir, 1. Basım, 1428/2007.
- » Bıyıkoğlu, Yakup. "İslâm Öncesi Dinî-Kültürel Olguların Kiblenin Tahvili Hususuna Yansımaları ve Kible Ayetlerinin Sosyal-içtimaî Boyutu". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 6/1 (2020), 70-97.
- » Bozkurt, Nebî. "Mescid-i Aksâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/268-271. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- » Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî. *el-Câmi'u's-sahîh*. 6 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- » Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, (öl. 275/888). *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Şuayb el-Arnaût- Muhammed Kâmil Kara Balîf. 7 Cilt. Beyrût: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009.
- » Fâkihî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk el-Mekkî el-Fâkihî. *Ahbâru Mekke fi kadîmi'd-dehr*

- ve *hadîsîh*. thk. Abdülmelik Abdullâh Dehiîş. 6 Cilt. Beyrût, 2. Basım, 1414/1993.
- » Fayda, Mustafa. "Bedir Gazvesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/325-327. İstanbul: TDV Yayınları, ts.
- » Fayda, Mustafa. "Ömer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/44-51. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- » Güç, Ahmet. "Dinlerde Kible Anlayışı". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2002), 1-30.
- » Güç, Ahmet. "Kible". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/364-365. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- » Heysemî, Ebu'l-Hasen Nûreddîn Ali b. Ebi Bekr el-Heysemî. *Mecmeu'z-zevâid ve menbeu'l-fevâid*. thk. Husâmuddîn el-Kudsî. 10 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Kudsî, 1414/1994.
- » İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed. *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*. thk. Mustafa b. Ahmed el-'Ulvi - Muhammed Abdulkadir el-Bekrî. 24 Cilt. Mağrib: Vizâretü 'Umûmi'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1387.
- » İbn Balabân, Ebu'l-Hasen el-Emîr Alâüddîn Ali. *el-Ihsân fi takrîbi Sahîhi İbn Hibbân*. thk. Şuayb el-Arnaût. 18 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1408/1998.
- » İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-âzîm*. thk. Es'ad Muhammed e-Tayyib. 9 Cilt. el-Memleketü'l-'Arabîyyetü's-Su'ûdiyye: Nizâr Mustafâ el-Bâz, 3. Basım, 1419.
- » İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed el-Küfî. *el-Kitâb el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1409/1989.
- » İbn Ebî'l-Hz, Ebu'l-Hasen Sadruddîn Ali b. Ali b. Muhammed el-Hanefî ed-Dimaşkî. *Şerhu'l-Akîdeti't-Tahâviyye*. thk. Şuayb el-Arnaût, Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 2 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 10. Basım, 1417/1997.
- » İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Fethu'l-Bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî-Muhibbuddîn el-Hatîb. 13 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ma'rîfe, 1379.
- » İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed. *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahbâru'l-hulefâ*. thk. es-Seyyid Azîz Bek ve Diğeri. 2 Cilt. Beyrût: el-Kutubu's-Sekâfiyye, 3. Basım, 1417.
- » İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Mustafâ es-Sakâ vd. 2 Cilt. Mısır: Şirketü Mektebeti ve Ma'baati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 2. Basım, 1375/1955.
- » İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk, (ö. 311/924). *Sahîhu İbn Huzeyme*. thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. 4 Cilt. Beyrût: el-Mektebû'l-İslâmî, 1400/1980.
- » İbn İshâk, Muhammed. *Sîretü İbn İshâk (Kitâbu's-siyer ve'l-meğâzî)*. thk. Süheyl Zekkâr. Beyrût: Daru'l-Fikr, 1. Basım, 1398/1978.
- » İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 15 Cilt. Dâru'l-Fikr, 1407/1986.
- » İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-âzîm*. thk. Sâmi b. Muhammed Selâme. 8 Cilt. Riyâd: Dâru't-taybe, 1420/1999.
- » İbn Manzûr, Cemâluddîn Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdir, 3. Baskı., 1414.
- » İbn Receb, Zeynuddîn 'Abdurrahmân b. Ahmed el-Hanbelî. *Fethu'l-Bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Mahmûd b. Şa'bân vd. 9 Cilt. Medîne: Mektebetü'l-Ğurabâi'l-Eseriyye, 1. Basım, 1417/1996.
- » İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. İhsân Abbâs. 8 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdir, 1. Basım, 1968.
- » İbn Seyyidünnâs, Ebu'l-Feth Fethuddîn Muhammed b. Muhammed el-Ya'merî. *Uyûnü'l-eser fi fûnüni'l-meğâzî ve'ş-şemâil ve's-siyer*. thk. İbrâhîm Muhammed Ramadân. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kalem, 1. Basım, 1414/1993.
- » İbnü'l-Esîr, İzzuddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Esîr el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-târîh*. thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1. Basım, 1417/1997.
- » Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî. *el-Muvatta'*. thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. 2 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1406/1985.
- » Kâdî İ'yâz, Ebu'l-Fazl İ'yâz b. Mûsâ b. İ'yâz el-Yahsûbî. *İkmâlü'l-Mu'lim bi-fevâ'idü Müslim*. thk. Yahyâ İsmâil. 8 Cilt. Mısır: Dâru'l-Vefâ, 1. Basım, 1419/1998.
- » Karadağ, Çağfer. "İsra-Mıraç Hâdisesi: Mahiyeti ve Gerçekliği". *kisbu ilahiyat dergisi* 1 (15 Haziran 2019), 55-73.
- » Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Şemsüddîn el-Kurtubî. *el-Câmiu' li ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî, İbrahim Atfeys. 20 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 2. Basım, 1384/1964.

- » Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî el-Mâtürîdî. *Te'vîlâtü ehli's-sünne (Tefsîru'l-Mâtürîdî)*. thk. Mecdî Bâsellüm. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1426/2005.
- » Mâverdî, Ebu'l-Huseyn Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *el-Hâvî'l-kebîr ve hüve şerhu Muhtasari'l-Müzenî*. 19 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1419/1999.
- » Mâverdî, Ebu'l-Huseyn Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *Tefsîru'l-Mâverdî (en-Nuket ve'l-u'yûn)*. thk. Es-Seyyid b. Abdülmaksûd b. Abdurrahîm. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- » Müslim, Ebu'l-Huseyn b. Haccâc. *el-Müsnedü's-sahîhi'l-muhtasar bi nakli'l-adli ani'l-adli ilâ Rasûlillah sallâllâhu aleyhi ve sellem*. ed. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrût: Dâru İhyâ'î't-Turâsî'l-Arabî, ts.
- » Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâ'î't-Turâsî'l-Arabî, ts.
- » Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî. *Kitâbü'l-Müctebâ el-Ma'rûf bi es-Sünenü's-Suğrâ*. 9 Cilt. Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1. Basım, 1433/2012.
- » Nevevî, Ebu Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî. *el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*. 18 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâ'î't-Turâsî'l-Arabî, 2. Basım, 1392.
- » Oral, Osman. "Muhammed Zahîdül-Kevserî'nin İsrâ Ve Mî'râc Görüşünün Kelâmî Açidan Değerlendirilmesi". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (13 Temmuz 2016), 109-123.
- » Önkâl, Ahmet. "Akabe Biatları". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/211. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- » Özel, Ahmet. "İslâm'da Kible". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/365-369. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- » Râğîb el-İsfahanî, Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Ķur'ân*. İstanbul: Dâru Kahramân, 1986.
- » Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim es-Sa'lebî. *el-Keşf ve'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Ebû Muhammed b. Âşûr - Nazîr es-Sâ'idî. 10 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâ'î't-Turâsî'l-Arabî, 1. Basım, 1422/2002.
- » Sâlihî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf es-Sâlihî. *Sübülül-hüdâ ve'l-reşâd fi sireti Hayri'l-İbâd*. thk. Âdil Ahmed Abdülmecûd-Ali Muavvid. 12 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1414/1993.
- » Semhûdî, Nürüddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Abdillâh es-Semhûdî. *Vefâü'l-vefâ bi ahbâri dâri'l-Mustafâ*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1419.
- » Sibt İbnü'l-Cevzi, Ebu'l-Muzaffer Şemseddîn Yûsuf b. Kızıoğlu. *Mir'âtü'z-zamân fi tevârihi'l-a'yan*. 23 Cilt. Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1. Basım, 1434/2013.
- » Suyûtî, Ebu'l-Fadl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî. *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1983.
- » Suyûtî, Ebu'l-Fadl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî. *Hâşiyetü's-Suyûtî alâ Süneni'n-Nesâî*. 8 Cilt. Haleb: Mektebetü'l-Matbû'ati'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1406/1986.
- » Şener, Abdülkadir. "Abdest". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/68-70. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- » Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî. *el-Mu'cemu'l-kebîr*. thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefi. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 2. Basım, 1415/1994.
- » Taberî, Muhammed b. Cerîr et-Taberî. *Câmi'u'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1420/2000.
- » Taberî, Muhammed b. Cerîr et-Taberî. *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*. 11 Cilt. Beyrût: Dâru't-Turâs, 1387.
- » Ünal, Yavuz. "Hadis Verilerine Göre Hz.Peygamber'in İlk Kiblesi: Beyt-İ Makdis". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/12-13 (2001), 189-211.
- » Yaşaroğlu, M. Kâmil. "Namaz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/350-357. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- » Yavuz, Salih Sabri. "Mi'râc". 30/132-135. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- » Yüksek, Ali. "Namaz İbadetinin Tarihi Süreci". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7/2 (01 Nisan 2018), 111-125.
- » Zürkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdülbâki b. Yûsuf ez-Zürkânî. *Şerhu'z-Zürkânî ala'l-Mevâhibi'n-ledünniyye bi'l-minehi'l-Muhammediyye*. 12 Cilt. Beyrût: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1417/1996.